

VERHANDELING.

VERHANDELING

OVER DE

EPIDEMISCHE ZIEKTE,

WELKE GEDURENDE 1826 IN DE NOORDELIJKE PROVINCIEN DER NEDERLANDEN GEHEERSCHT HEEFT;

door

JELLE BANGA,

Med. Doctor te Franeker, Lid der Provinciale Geneeskundige Kommissie in Friesland.

BEKROOND EN UITGEGEVEN DOOR DE PROVINCIALE KOMMISSIE VAN GENEESKUNDIG ONDERZOEK EN TOEVOORZIGT IN NOORD-HOLLAND, ZITTING HOUDENDE TE AMSTERDAM.

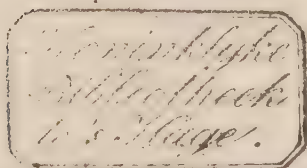

TE AMSTERDAM, BIJ

P. MEYER WARNARS.

1828.

WELLCOME
HISTORICAL
MEDICAL

De Provinciale Kommissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt in Noord-Holland, *zitting houdende te Amsterdam, op hare in het jaar* 1827 *voorgestelde Prijsvraag:*

» *Welke is de aard en bijzondere eigenschap*
» *der laast geheerscht hebbende ziekte in onze*
» *Noordelijke Provincien geweest?"*

» *In hoedanig verband staat zij met de plaats*
» *gehad hebbende buitengewone Natuurverschijn-*
» *selen?"*

» *In hoeverre is zij door plaatselijke omstan-*
» *digheden gewijzigd geworden?"*

» *Welke behandeling is de gelukkigste geweest,*
» *zoowel met opzigt tot de geringste sterfte,*
» *als de minste en ligtste naziekten?"*

» *Welke is de aard en de geschiktste behan-*
» *deling dezer naziekten, en wat kan men ter*
» *voorkoming van deze zoo wel, als van de ver-*
» *nieuwing der Epidemie in het werk stellen?"*

Een antwoord van den Heer JELLE BANGA *ontvangen hebbende, met de zinspreuk:*

> Adeo aequabilis ac sibi ubique similis est naturae ordo in producendis morbis, ut in diversis corporibus eadem plerumque reperiantur ejusdem morbi symptomata.
>
> SYDENHAM.

vond, dat hetzelve de vraag wel niet in alle hare punten stiptelijk gevolgd had, dat de laatst geheerscht hebbende ziekte daarin echter met zoo vele naauwkeurigheid behandeld, en van de voorafgaande en haar vergezeld hebbende constitutio stationaria eene zoo volledige opgave medegedeeld was, dat zij, zonder in de bespiegelingen des schrijvers te kunnen treden, meende aan deze uitmuntende bijdrage tot de kennis der laatst verlopene Epidemie den uitgeloofden eerprijs te moeten toekennen. Zij deelde evenwel hare aanmerkingen, welke voornamelijk de behandeling der ziekte betroffen, den Heere J. BANGA *mede, die dan ook aan dit gedeelte eenige uitbreiding gaf, welke zij thans de eer heeft, nevens de verhandeling het Publiek aantebieden.*

Uit naam der Kommissie voorn.

H. HAAKMAN.
Sekretaris.

Amsterdam
30 Julij 1828.

VOORBERIGT

VAN DEN SCHRIJVER.

Eene bestendige gezondheid gedurende het jaar 1826, *heeft mij overvloedige gelegenheid vergunt, bij een niet onaanzienlijk aantal lijders het geheel beloop der volksziekte van dat jaar, die zoo veel geruchts gemaakt heeft, waar te nemen, en de bestendige gewoonte, om voor het ziekbed het in mijn oog belangrijkste even aan te teekenen, stelde mij in staat, later alles op mijn gemak na te gaan en te vergelijken. Schoon niet ingewijd in de verhevene beschouwingen der tegenwoordige geneeskunde, en meer opgevoed in de school der ondervinding, bij het lezen van de doorwrochte schriften van vroegere en latere Hippocratische Artsen, wage ik het*

te verhalen, wat ik bij het ziekbed gezien en gedaan heb, en mijne denkbeelden over den aard en de oorzaken dezer ziekte, zoo veel mogelijk uit de ondervinding afgeleid, ter beoordeeling voor te stellen.

Dat het mij aangenaam zijn zoude, wanneer deze mijne arbeid het gunstig oordeel van bevoegde regters mogte verdienen, zal ik niet behoeven te verzekeren.

EERSTE HOOFDDEEL.

Beloop, aard en byzondere eigenschap der algemeene Volksziekte van het jaar 1826.

Anderendaagsche, zelden derdendaagsche, die van den herfst en winter des vorigen jaars meestal waren overgebleven (1), en ligte zinkingachtige koortsen, bij enkelen vergezeld van eenige meer belangwekkende aandoening der borst, zijn de ziekten geweest der vier eerste maanden van het jaar 1826. Het getal der zieken was gering (2).

In

(1) Ook te *Groningen.* G. BAKKER, *de volksziekte van het jaar* 1826, bl. 17-56. THUESSINK, *alg. overzigt der epid. ziekte in* 1826, bl. 4-24. Sedert Februarij volgens het *Rapport der Sp. Commissie omtrent de epid. ziekte*, in HIPPOCRATES, *Magazijn*, VIIe Deel 3^e Stuk. In *Oostfriesland*, te *Emden.* D^r. FRICKE, *Bericht ueber seine Reise nach Holland*, S. 13. — Meer dan gewoon te *Jever.* F. A. L. POPKEN, *Hist. Epidemiae malignae*, A°. 1826, *Jeveri observatae*, p. 14.

(2) Gedurende de lente tot aan de nachtevening was in de provincie *Groningen* alles op het land genoegzaam gezond. BAKKER, bl. 14. THUESSINK, bl. 5. Tot de helft der maand Julij was te *Hoorn* een algemeene welstand.

T. JOR-

In de heldere warme drooge meimaand scheen het karakter der koortsen te zullen veranderen. De *catarrhale-rheumatische* aandoeningen gingen gepaard met tot nog toe in dien graad ongewone *gastrische* verschijnselen, walging, braakzucht, dik bol-belegde, geele tong en zeer trage of geheel terugblijvende ontlasting. Ook de *intermittentes* waren van deze verschijnselen meer of minder vergezeld.

De eerste helft van Junij was zeer warm en droog, met veelvuldige N. O. en N. W. winden. Deze warmte werd hier den 19[den] vooral door regen, met matig strenge koude, afgewisseld, doch nam na den 20[sten] steeds toe. De thermometer van FAHRENHEIT stond ook hier bestendig hoog, en klom meermalen met den middag boven 90° (3). De *intermittentes*, ofschoon minder talrijk, hielden vrij geregeld hunnen loop (4). De borstaandoeningen, nog niet geheel verdwenen, werden tegen het einde der maand overtroffen door eene buitengewoon sterke walging of braakachtigen hoest, die zich vooral in het begin der koorts vertoonde; spanning en pijn in den bovenbuik, vooral in

T. JORRITSMA, *beknopt verslag van de ziekten te* Hoorn, enz., bl. 5. Ook te *Amsterdam*. FRICKE, *zw. Ber*, S. 2. In *Friesland*, te *Leeuwarden*, derzelver omstreken en naastbijgelegene dorpen, wist men tot in de maand Julij van geene ziekten, vooral niet meer, dan men in dit jaarsaizoen gewoon was. W. FOLKERSMA, *kort verslag der ziekten in de provincie* Friesland, bl. 15.

(3) THUESSINK, bl. 5. H. F. THYSSEN, *de Herfstkoortsen te Amsterdam*, in 1826, bl. 38.

(4) Ook te *Groningen*, BAKKER. bl. 17.

in den omtrek der lever; ruggepijn, schietende pijnen, zwaarte en loomheid in de dijen; neiging tot loop (5); ligte bedwelming; spoedige en buitengewone afmatting van krachten. Zuigelingen en jonge kinderen, die tot nog toe eene voordeelige gezondheid genoten, kregen geheel onverwacht stuipen, waarop koorts met braakzucht volgde. Vele vrouwen leden *hysterische* aandoeningen, afwisselende hoofd- keel- of maagpijnen, zonder blijkbaren koorts, en klaagden veelal over trage ontlasting. Deze toevallen waren zeer misleidende, daar zij, meest met den middag beginnende, tegen den avond bedaarden, een geheelen, somtijds anderhalven, dag achterbleven of veel geringer waren, en met de anderen- of derdendaagsche verheffing van de koorts zich op nieuw vertoonden. Eene zes en zeventig jarige slappe vrouw, gerust omtrent hare vermeende anderendaagsche koorts, die

(5) In het begin dezer maand te *Groningen*, vooral onder de kinderen, en voor hen niet zelden doodelijk. BAKKER. bl. 17. Niet alleen bij kinderen, maar ook bij volwassenen en ouden *cholerae;* ook vele waterige galachtige buikloopen. THUESSINK. bl. 45. In *Friesland* scheen bijzondere geneigdheid tot loop. J. VITRINGA, *een woord aan de jongere Friesche Geneeskundigen* enz. bl. 4. — Ook in *Oostfriesland*, te *Emden*, *Aurich* enz. FRICKE. S. 9, 11. — Te *Berlijn* heerschten in deze en de volgende maanden galachtige, gastrische, ziekten algemeen, vooral onder de kinderen, die bij de toenemende warmte zich meer en meer verbreiden, en onder de gedaante van bort voor velen in weinige dagen doodelijk waren. HUFELAND, *Journ. d. pr. Heilk.* 1826. *November.* S. 116.

die zij veronderstelde, dat wel spoedig zoude ophouden, werd na weinige dagen door bijkomenden loop en geheele uitputting van krachten, het offer harer zorgeloosheid. Men vroeg weinige uren voor haren dood, toen zij, geheel bedwelmd, met eene koude bleekblaauwe huid en onmerkbaren pols ter nederlag, de eerste geneeskundige hulp. — De toekomst leerde overtuigend, dat dit de voorbode was der Epidemie, die zich later zoo algemeen vertoonde (6).

De maand Julij was bestendig zeer warm en droog. Deze warmte werd in de eerste helft, hier den 13[den], door regenachtig koud weder, waarbij de thermometer op 72° viel, afgebroken. — Ook in het laatste der maand waren eenige minder heete dagen met koude nachten. Alhoewel nog eenige weinige regelmatige *intermittentes* werden waargenomen, was echter de tusschentijd meestal niet vrij van onaangenaam ziekelijk gevoel. De aanvang der koorts ging vergezeld van walging, bij enkelen van loop. De *catarrhale rheumatische* aandoeningen schenen door de toenemende *gastrische* verschijnselen verdrongen (7). Het getal der zieken begon te vermeerderen.

Sommigen kregen na eene voorafgegane geringe ongesteldheid slechts een of twee, zelden meerdere, aan-

(6) In de maand Junij vertoonden zich reeds de gewone galkoortsen bij menigte te *Groningen*. THUESSINK, bl. 20. En begonnen, volgens berigt van D[r]. FRICKE, reeds in het midden dier maand het karakter aan te nemen, hetwelk zich in Julij zoo wel en algemeen ontwikkelde. S. 12.

(7) Ook te *Amsterdam*. THYSSEN. bl. 44.

aanvallen van koorts, om den anderen dag, met ligte walging en hoofdpijn; de koorts liep met overvloedig zweet af, en na eenige verruimende, stinkende, pappige, galachtige ontlastingen, bleef dezelve weg. Zij gevoelden zich weder geheel hersteld en gingen tot hunne gewone bezigheden terug. Deze werden somtijds in de volgende maanden weder ziek, met heviger koorts en sterkere *gastrische* verschijnselen.

Anderen hadden eene schijnbaar meer aanhoudende of slechts aflatende, doch eigenlijk dubbel anderdaagsche koorts (8), beginnende met eene ligte, somtijds niets noemenswaardige huivering, opgevolgd door drooge brandende hitte, met walging, waarop spoedige, gemakkelijke braking van gallige stoffen volgde, en een matig versnelden, kleinen, iets harden, niet regt vrijen pols. Er was steeds eene schijnbare vastheid in den pols, die evenwel gemakkelijk voor den drukkenden vinger week. Zekere spanning van de slagader scheen derzelver vrije uitzetting bij den geringen aandrang des bloeds te verhinderen. De slagader scheen zeer diep te liggen. Den derden, vijfden of zevenden dag vertoonde zich een hangend wolk-

(8) Ook te *Groningen*; echter leerde de bepaalde periodische afwisseling, dat dezelve eene verborgene afloopende was, of ten minste onder het gebied der afloopende koortsen behoorde. BAKKER. bl. 18. — Te *Hoorn* was de koorts veeltijds anderendaagsch. JORRITSMA. bl. 7. — Ook in *Friesland*, te *Sneek*. *Ald.* bl. 26. — Te *Berlijn*, vertoonden zich in deze maand vele goedaardige *tertianae*. HUFELAND, *Journal*, z. b. s. S. 118.

wolkje in de urin, en daarna een vast, witachtig, slijmig, of bleekrood zandig bezinksel. Spoedig volgde bij een meer ontwikkelden, vrijen, opgezetten, zachten pols een aanhoudend, algemeen, dampachtig, zuur stinkend zweet, met aanmerkelijke verligting. Somtijds kwamen tegen het afnemen van de koorts herhaalde ontlastingen, die den lijder veel verruiming gaven, waarop de ongemakkelijkste toevallen, vooral de lastige benaauwende hitte, veel verminderden, de aanstaande koorts-verheffing zeker altijd later kwam, somtijds de avond-verheffing dadelijk wegbleef, en dan de eigenlijke *tertiana* wel twee of drie uren vroeger begon, doch veel gemakkelijker en steeds zonder braakzucht afliep (9). Het schenen eigenlijk *tertianae duplices*, ook wel *duplicatae*, *protractae*, *subintrantes* of *subcontinuae* (10). De eene aanval kwam met den middag, de andere in den avond; de laatste duurde, bij verergering der ziekte, den geheelen nacht door, scheen zich met vermeerdering van drooge hitte in den vroegen morgen te verheffen, en tegen den middag met zweet te zullen eindigen, waarop eenige gemakkelijke verpozing volgde, die evenwel spoedig door eene nieuwe verheffing werd afgebroken, bij welke het gevoel van koude geringer en de hitte heviger was. Sommige meenden zelfs twee of drie malen op eenen dag koorts-

ver-

(9) Vrij gelijk waargenomen te *Amst.* THYSSEN, bl. 45.

(10) De koortsen waren meestal *remittentes*, of *intermittentes subcontinuae* te *Groningen.* THUESSINK, bl. 23. In *Oostfriesland.* FRICKE, S. 9, 11. POPKEN, p. 18.

verheffing te bespeuren. — De ziekte was over het geheel ligt en niet gevaarlijk (11). De koorts bleef spoedig na vijf, zeven, negen of elf dagen weg; doch de lijders waren buitengewoon zwak, afgemat, veel meer dan men na eene zoo geringe ziekte zoude verwachten (12), en klaagden lang over een spannend gevoel, opgezetheid, volheid in den bovenbuik of in de regter onderbuikszijde, vooral na het gebruik van warme spijs. Dit was veelal een voorteeken van eene op

(11) Ook te *Hoorn*, alwaar duizenden na een braakmiddel of zacht *laxans*, en later een *tonicum*, allergelukkigst herstelden. Sommigen werden voor het braken adergelaten, waarvan de noodzakelijkheid geen betoog geacht wordt te behoeven. JORRITSMA, bl. 6, 7, 8. Deze galkoortsen behoorden meestal tot de tusschenpoozende, en hielden, zelfs na de uitdrijving der gal, geenszins op te bestaan. G. J. MULDER en A. M. ROELANTS, *Bijdrage tot de Gesch. der thans heerschende ziekte*, bl. 7.

(12) BAKKER. bl. 19, 24. THUESSINK. bl. 30, 32. J. NIJHOFF, *Observ. de Epidemia Groningana a*[i]. 1826. *p*. 8. — Vooral kennelijk in de verrigtingen van het zenuwgestel. FRICKE. S. 8. — Te *Hoorn*. JORRITSMA. bl. 12. De D[s]. MULDER en ROELANTS zagen deze spoedige en verbazende verzwakking, zelfs bij de sterkste menschen, onmiddelijk na een enkelen geringen koortsaanval in October, en meenden dezelve geenszins als een gevolg van de koorts, maar van den ziekelijken staat der spijsverteerings-werktuigen te moeten aanmerken, welke door de koorts slechts merkbaar werd. bl. 9, 10. Deze duistere voorstelling leert evenwel den vijandigen aard dezer koortsen, die ook te *Amsterdam* in Julij een spoedig verlies van krachten en moedeloosheid nalieten. THYSSEN. bl. 45. — Ook in *Oostfriesland*, FRICKE. S. 11. POPKEN. p. 18, 20.

op handen zijnde herhaling der ziekte. Zij, die na het ophouden der koorts steeds geregeld ruime, gemakkelijke stoelgangen hadden, waarbij soms dagen, ja weken lang, eene verbazende hoeveelheid stoffen (13), welke geenszins in betrekking stonden tot de genuttigde spijze, ontlast werd, bleven wél. Zoodanige zieken waren er in deze en in de beide volgende maanden vele; bij welke echter dikwijls een of ander afzonderlijk *symptoma*, vooral benaauwdheid, braakzucht, *rheumatische* pijnen, soms ook, doch zelden, hoest, of liever kugchen en *asthmatische* aandoening van de borst, gewijzigd naar den bijzonderen toestand der lijders, zich meer dreigend vertoonde (14). Het scheen het begin der gewone, thans meestal *Gastrische*, voormaals eenvoudig genaamde *Galkoorts*, die bij heete zomers hier te lande algemeen voorkomt, door de vroegtijdige warmte buitengewoon spoedig ontwikkeld, in een gemakkelijken graad, mogelijk door de nablijvende zwakte meer dan anders opmerkelijk, en waaronder eene *tertiana* scheen te spelen.

De-

(13) Z. twee gevallen bij THUESSINK. bl. 26, 26. — JORRITSMA zag in de meeste gevallen ruime, ja ongeloofelijke stoelgangen. bl. 7. — Vergelijk ook de gevallen van Dr. LUBER, bij THIJSSEN. bl. 46, 55.

(14) Wij hebben gemeend, ter voorkoming van lastige herhaling, bij iedere maand de kenschetschende veranderingen der ziekte te moeten opgeven, ofschoon dezelve zich meer of min gewijzigd in iedere maand, tot het einde van October toe, mogten voordoen. Echter hebben wij, duidelijkheidshalve, niet alle herhaling kunnen vermijden.

Deze zieken schenen weinig achterdocht te verwekken. Dan hier en daar vertoonde zich een, bij welken de verschijnselen niet zoo eenvoudig en geruststellende waren, wier getal met het midden der maand steeds toenam (15). De eerste koortsaanval begon weleens, na voorafgegaan sterk niezen, meest met eene kort-

ston-

(15) De epidemische tusschenpoozende koorts nam te *Groningen* omstreeks half Julij toe, onder het voorkomen van eene galachtige ziekte, somtijds met hevige hoofdpijn. BAKKER. bl. 17. — In het laatste dier maand verspreidde zich op eens, als in een oogenblik, de galkoorts door alle kwartieren der provincie, die op kleigrond gelegen zijn, en was reeds in de stad een aanmerkelijk getal zieken onder de geringere klasse der armen. THUESSINK. bl. 5, 6, 7. — Met half Julij op eens te *Hoorn*. JORRITSMA. bl. 5. — Met Hooimaand werd het algemeen ziekte-karakter te *Amsterdam* gastrisch. THYSSEN. bl. 45. — In *Zuid-Holland*, *Brielle* en *Gorinchem*, heerschten gedurende de langdurige hitte des zomers, vooral onder de garnizoenen, vele galkoortsen, gevolgd van tusschenpoozende, die vooral op de laatste plaats vrij geregeld waren, daar zeer weinige *remittentes* werden waargenomen. Bij de Zwitsers echter, die van de eerste naar de tweede stad verplaatst waren, vertoonden deze tusschenpoozende koortsen een meer ernstig nerveus aanzien. De maag bleek over het algemeen idiopatisch het meest lijdende orgaan te zijn, daar bijna bij iedere koortsaanval walging, braking, pijn en hitte in de maagstreek, en drukking in den hartkuil en de bovenbuikstreek, met dorst en benaauwdheid gepaard, werden waargenomen. L. P. J. SNABILIÉ, *Bekn. Versl. van waarg. tusschenp. koortsen bij het Reg. Zwitsers*, N°. 32. bl. 11,13, 5,7,8. — In *Friesland* sedert de laatste dagen van Julij. COULON. bl. 1. — Te *Sneek*, alwaar de aard der ziekte zuiver

 gal-

stondige, matige, somtijds met eene zeer sterke, van hevige schuddingen vergezelde, koude (16). Ras volgde eene geweldig benaauwende walgelijkheid, die bij velen tot braken overging, waarbij slechts een weinig gebruikte spijs of drank, somtijds een weinig slijm, bloed, of een weinig gal, zonder verligting, — ook wel eene aanzienlijke hoeveelheid groene, geele, olieachtige, bittere gallige stoffen, en dan met groote verruiming, doch meest alleen bij den eersten of tweeden koorts-aanval, ontlast werden. De braking ging vergezeld, of werd meest voorafgegaan van eene pijnlijke benaauwdheid in den bovenbuik, als van een rondgaanden band, of van een pijnlijk gevoel eener drukkende of hangende zwaarte in den omtrek des navels. Veelal was de buik opgeblazen, somtijds ter naauwer nood eene ligte drukking verdragen.

galachtig was. JORRITSMA. bl. 26. — In *Oostfriesland* vertoonde zich om dezen tijd eene gelijksoortige tusschenpoozende koorts met gastrische verschijnselen gepaard, doch vrij goedaardig. FRICKE. S. 9, 11, 13. POPKEN. p. 15. — In het op een lagen grond gelegene ampt *Ritzebuettel*, onder het behoor van *Hamburg*, vertoonde zich in Julij eene over het geheel vrij goedaardige galachtige of gastrische koorts, die vooral in Augustus het hevigste was, en met het begin van December verdween, wier verschijnselen in vele opzigten met de elders waargenomene ziekte overeenkwamen. Derzelver veronderstelde ontstekingachtige natuur was zekerlijk weinig in het oog loopende, zoodat bij de genezing alleen zekere matiging en vermijding van nuttelooze prikkels was aangewezen. FRICKE. *Zw. Ber.* S. 47.

(16) Prof. THUESSINK zag ook deze sterke koude bij den aanval. bl. 27, 28.

gende, die weleens eene kleine schrik veroorzaakte, of stijf als eene plank, volgens het gevoel van den lijder, bij de betasting deegachtig en als verdeeld in ongelijke bolle verhevenheden, met pijn in de maag, de darmen, den onderbuik, of den rug. Deze pijn deed zich voornamelijk in de eene of andere, hevigst in de regter zijde (17), of alleen in den hartkuil gevoelen. De meeste beschreven dezelve als in den beginne ontstaande in de regter onderbuikszijde, daarna bovenwaards opklimmende en zich dwars onder den borst door den rug naar de linker zijde uitstrekkende, en noemden zulks dan steking van de milt, gelijk zij bij gezonde dagen wel eens na hard loopen ondervonden hadden. Dikwijls volgde *diarhoe*, die

(17) Te *Groningen* in October dikwerf in de linker zijde, ter plaatsing van de milt. » *Plerumque dolor ille* » *pungens non late sese extendebat. Hoc symptoma fere* » *semper serius apparebat, quam congestio ad cerebrum,* » [*quae in robustis et plethoricis, durante febris paro-* » *xysmo, saepissime ingentem provocabat capitis dolo-* » *rem,*] *ita ut plures paroxysmi ante illius accessum* » *praeteriissent. Minus frequens, nec tamen rarus,* » *dextri lateris dolor.*" NYHOFF. p. 6. — In het begin der epidemie was deze pijn in de miltstreek over het algemeen zeldzaam, en vertoonde zich later als gevolg der ziekte zeer menigvuldig. FRICKE. S. 7, 28. — Te *Hoorn* in Augustus bijzonder in de leverstreek; in September en October hevige kolykpijnen. JORRITSMA. bl. 8, 11, 12. — In *Friesland* vooral ter plaatse van de lever. COULON. bl. 3. JORRITSMA. bl. 27. — Te *Emden* werd de lever bijzonder aangedaan, ofschoon plaatselijke ontstekingsachtige aandoeningen over het geheel zeer zelden waren. FRICKE. S. 10.

die met de braking afwisselde, en den benaauwden toestand der lijders voor het oog der omstanders verschrikkelijk maakte (18). De ontlaste stoffen stonken meest in het begin sterk, waren eerst brijachtig, doch werden spoedig dun, waterig, slijmig, zonderling ontaard, soms groen als gras, ook melkachtig wit (19), en gering, gepaard met eene pijnelijke persing. Bij sommige was eenig zuiver reod bloed, meest in geringe hoeveelheid, met de ontlaste stoffen vermengd (20), vooral bij kinderen. Hierbij klaagde de lijder over een gevoel van inwendige brandende hitte, die als eene vuurvlam uit de keel door den mond naar buiten drong, schrokke droogheid van mond en keel, onleschbare dorst, sterke begeerte naar zuur, of koud water, schoon generlei drank den smaak voldeed. De tong was eerst wit, of iets geelachtig, in den midden met roode randen; doch deze witte of geele streep werd in weinige uren droog, bruin, en de tong ruw als eene rasp.

De lijder werd door dit alles sterk uitgeput, vermoeid, klaagde bitter, vooral over kloppende hoofdpijn, zwaarte boven de oogen, suizing in de ooren, duizeligheid en ligtheid van hoofd, zoodat hij bij de minste beweging braakte, en alles voor zijne oogen scheen

(18) CHOLERAE te *Groningen*. THUESSINK. bl. 20, 27. — Te *Amsterdam* vooral tegen het einde der maand. THYSSEN. bl. 45. — Te *Emden*, *Aurich*, *Oldenburg* enz. FRICKE. S. 9, 11.

(19) Ook te *Hoorn* en te *Sneek*. JORRITSMA. bl. 7, 29.

(20) Ook te *Hoorn* en te *Sneek*. JORRITSMA. bl. 9, 27.

scheen rond te draaijen, soms flaauw, of verviel in een' *soporeusen*, *apoplectischen* of ook *epileptischen* toestand. Deze geweldige aandoening duurde een, twee of drie uren, begon dan door uitputting, waarbij de lijder zich hopeloos aan zijn lot scheen over te geven, te bedaren, hield, na nog eenige flaauwe pogingen van braking, eindelijk op, en er volgde een staat van wezenloosheid, onverschilligheid (*stupor*). Het roode opgezette aangezigt, de gezwollene huid werd flets, ingevallen, bleek, koud, en met een overvloedig bij droppels verzameld koud zweet bedekt, zoodat men den dood des lijders nabij moest achten (21), tot dat hij eindelijk tegen den nacht in eenen onrustigen slaap viel, vergezeld of afgebroken door nare, onbeschrijfelijk beangstigende droomen. Den volgenden morgen was hij zeer mat, flaauw, neerslachtig, dorstig, niet eigenlijk koortsig, maar als uitgeput door de voorafgegane koorts; de tong weder witachtig; soms verliep deze tweede dag iets ge-

(21) Hevige, woedende hoofdpijn was in October te *Groningen* een vrij gewoon verschijnsel bij sterke volbloedige personen, soms gevolgd door beroerte, die gelukkig door zware neusbloedingen herstelde. NYHOFF. p. 4, 5. — Bijzondere aandoening echter van enkele organen was geen bestendig verschijnsel. In het begin der epidemie was de aandrang des bloeds naar de hersenen minder in het oog loopende, vertoonde zich wel bij de koortsverheffing, doch was niet bestendig. FRICKE. S. 7. — Te *Hoorn* in Augustus hevige hoofdpijn. JORRITSMA. bl. 8-10. — Ook te *Sneek*. *Ald.* bl. 27. — Te *Leeuwarden*. COULON. bl. 3, 8. FOLKERSMA. bl. 21. — Te *Jever*. POPKEN. p. 44.

gematigder, doch vast altijd met vermeerderde walging tegen den middag of iets later, waarbij evenwel de lijder weinig over pijn, meer over een gevoel van matheid, ledigheid en draaijende beweging in den bovenbuik klaagde, weleens even of alles door een zwaren val of stoot gekneusd, ook wel of alles inwendig door branding raauw was. De nacht hierop was tamelijk, schoon de slaap niet verkwikte. Den derden dag volgde des voormiddags tusschen tien en elf ure eenen nieuwen koortsaanval, genoegzaam algemeen eerst merkbaar aan een gevoel van toenemende volheid en opgeblazenheid in de maagstreek of den geheelen buik, en meest door dezelfde toevallen heviger vergezeld (22).

De pols was voor en in den aanvang der koorts klein, onderdrukt, iets gespannen, hardachtig, traag, onregelmatig; werd na het tijdperk der koude rasser, opgezet, doch week, en vertoonde geenszins die vlugge, gejaagde en krachtige uitzetting, die rondheid en vastheid, anders in het begin der koortsen, bij matige levenskrachten zoo eigenaardig (23). Bij spoedig

(22) Het geval van Dr. LUBER, door THYSSEN, bl. 46 medegedeeld, is geheel naar de natuur geteekend. Wij hebben verscheidene zoodanige gevallen gezien; evenwel zonder dien langen nasleep. Ook FRICKE's beschrijving der ziekte te *Emden* is, volgens onze bevinding, geheel waarheid. S. 9.

(23) De pols was niet zeer snel; bij sommigen liet zich in denzelven aanhoudend een duisteren staat van spanning of

dig opkomende of toenemende braakzucht en benaauwdheid werd de pols zeer onregelmatig, ongelijk, soms tusschenpozende, meest klein, enkel uitzettende, wallende, *orgastisch*, en tegen het afnemen der koorts, of in het tijdperk der uitputting, zeer klein, flaauw, soms vrij snel, soms gematigd, in enkele gevallen bijna onmerkbaar. In de tusschenpozen, of bij de verligting der toevallen op de beste dagen, behield de pols zekere rasheid en spanning, waardoor dezelve zich klein liet gevoelen. Bij wezenlijke duurzame beterschap werd hij langzaam, zacht, golvende.

Deze koorts, zeer verschillende van de eerstgemelde *gastrische*, vervulde den lijder, de omstanders en den geneesheer met schrik en vrees, vorderde eene naauwkeurige oplettendheid en waardering der omstanders, en scheen zamengesteld te zijn uit eene *intermittens epi-*

of krampachtige gesteldheid waarnemen. BAKKER, bl. 19, 20. Te *Hoorn* was de pols bij allen krampachtig ingetrokken; JORRITSMA, bl. 9. — Te *Amsterdam* ook veelal klein, ingetrokken, gespannen, menigvuldig; THYSSEN, bl. 49 en elders. — Te *Gorinchem* was bij de laatst aangekomene Zwitsers de pols zwak, klein, gezonken, rad, sidderende. SNABILIÉ, bl. 6, 7. — Toen later, in September en October, in *Friesland*, de ziekte van een veel ernstiger en gevaarlijker aard werd, en zenuwkoortsen konden genoemd worden, vond Dr. COULON den pols den eenen tijd vol en snel, en kort daarna klein en gespannen met peeshuppeling, bl. 8. Dr. FOLKERSMA vond denzelven in den beginne klein, min of meer rad, bij het afnemen der koorts harder en voller, bl. 17. — Te *Jever* menigvuldig en snel. POPKEN, p. 18.

epidemica maligna en eene meer of min aanhoudende *gastrische* koorts (24).

Het grootste gedeelte der maand Augustus was zeer heet, de lucht steeds helder, de meeste nachten zoel en warm; in het midden donderachtige lucht, die evenwel door vermeerderden wind verdreven werd, waarop eenige minder heete dagen en vooral koelere morgens en avonden volgden. Het getal der zieken nam zeer spoedig toe, en als in een oogenblik vertoonde zich eene algemeene volksziekte. De onderscheiding van de *gastrische* en de *epidemische* tusschenpozende koorts werd meer en meer moeijelijk en onduidelijk. De benaauwende braakzucht was algemeen, zelfs bij ligte koortsaanvallen.

Hoezeer in deze maand, doch vooral in September en later, velen vrij onverwacht en zonder over voorafgegane werkelijke ongesteldheid te klagen, ziek werden, klaagden echter naar onze bevinding de meeste lijders reeds dagen, ja weken, vooraf ongesteld, walgachtig geweest te zijn. Er bestond eenige ongeregeldheid in de werkzaamheden der buiksingewanden. Matige, doch niet zoo gretige en smakelij-

(24) Volgens waarneming van Prof. THUESSINK was de heerschende tusschenpozende koorts, in het begin der epidemie, niet met de remitterende gal of gastrische koorts gepaard, maar voegde zich of meer openlijk, of meer verborgen, en, als het ware, steelswijze, vooral in de maanden Augustus, September en vervolgens, bij deze remitterende koortsen. Velen hadden eene geregelde goedaardige ander- of derdendaagsche koorts. Meer was dezelve met gastrische of catarrhale toevallen verzeld, bl. 24.

lijke eetlust, als gewoonlijk, of buitengewone honger (25), zonder dat men wist waarom; verminderde, soms trage, ongeregelde, dunnere, stinkende, of harde brokkige ontlasting, die meer dan gewone inspanning vorderde, met *tenesmus,* even of er meer zoude volgen, of die plotselijk met groot geraas in den buik en vele winden ontlast werd, gingen eenigen tijd vooraf, te gelijk met stijfheid, opgeblazenheid, volheid van den buik. — Verontrustende, droomige nachten, en na het ontwaken met moed-mat- en lusteloosheid, hoofdpijn, bittere of koperachtige smaak en stinkende adem. Men klaagde algemeen over sterk afmattend zweten bij slechts geringe inspanning of werkzaamheid, en daardoor ontstaande loom- en traagheid. Eenigen gevoelden eene scherpe, pijnlijke prikkeling over het geheele ligchaam, terwijl anderen klaagden over pijn in de leden, die als uit de toppen der vingers scheen uit te steken. Men zag er ongewoon, slecht, betrokken, bleek uit, zonder dat men zulks wist of vermoedde; men meende gezond te zijn, en slechts iets ongemakkelijk, onlustig. Vooral kinderen hadden vooraf een geirig, geel aanzien; ook volwassenen waren soms geel, zelfs aan hals en handen, met plekkig roode wangen, om

(25) THUESSINK, bl. 25. — Te *Hoorn* zag Dr. JORRITSMA voorafgaanden grooten honger en andere ongesteldheden, die, ofschoon de ziekte zich op eens vertoonde, wel niet alle op eens zullen ontstaan zijn, bl. 6. Ook zoude men zulks uit den ziekelijken staat der spijsverteeringswerktuigen, door Ds. MULDER en ROELANTS voor het wezen der ziekte gehouden, moeten besluiten. bl. 10.

omschreven door bleeke of geelachtige kringen (26). Kwam hierbij slechts eene buitengewone opwekkende oorzaak, waartoe vooral ten platten lande bij het vroeg en als op eens rijp worden der veldvruchten overvloedige gelegenheid was, zoo ontstond er dadelijk eene meer of min hevige koorts. Vreemdelingen, of die van elders hooger gelegene streken herwaarts kwamen, werden bijzonder aangedaan.

De koude van de koorts, die evenwel in hevigheid geenszins vergeleken konden worden met het eerste tijdperk eener regelmatige *tertiana* of *quartana*, duurde bij den eersten aanval veelal langer, dan in de vorige maanden (27), soms verscheidene uren, en even zoo lang

(26) Elders schijnt men hierop minder gelet te hebben. Te *Groningen* viel in het hevigst der epidemie, September en October, de koorts *gemeenlijk* spoedig en onverwachts aan. BAKKER, bl. 19. FRICKE, S. 6, 7. — Te *Amsterdam* overvielen in Augustus onverwachts de koortsen den niets kwaads vermoedenden. Het aangezigt was evenwel bij de meesten vooraf geelachtig bleek. THYSSEN, bl. 49. — Te *Emden* begon de ziekte zonder voorboden. Echter was dikwerf bij den eersten koortsaanval eene geelachtige kleur van de huid niet te miskennen, ofschoon zulks later kennelijk werd. FRICKE, S. 9, 10. — Dr. POPKEN zag te *Jever* buitengewone matheid, vervallen gelaat, doffe oogen, zwaarte der leden, ligte duizeling, dofheid van geest en moedeloosheid voorafgaan. p. 18.

(27) Omstreeks het midden en tegen het laatste van Augustus veranderde de galkoorts te *Groningen* gaande weg in, en begon het voorkomen te krijgen van eene meer zuiver tusschenpoozende koorts, over het geheel den loop houdende van enkele of verdubbelde anderendaagsche. BAKKER,

lang duurde de afmattende braakzucht, die uit den onderbuik scheen op te komen, bij de koortshitte soms iets bedaarde, doch meestal, schoon gemakkelijker en minder aanhoudend, voortduurde (28). Het gevoel van hitte bepaalde zich vooral tot den borst; de ademhaling was iets moeijelijk, bezwaarlijk; de huid was onaangenaam heet op het gevoel. Eindelijk volgde een overvloedig, veelmalen waterig, smeltend zweet. De nacht was gewoonlijk zonder slaap, en scheen als in eenen staat van bedwelming te worden doorgebragt. Eene zeer korte afgebrokene sluimering in

KER, bl. 13, 43. Hoe zeer bij het begin van den aanval de toevallen bij de zachtere galachtige, en de meer kwaadaardige of gevaarlijke, koorts vrij gelijk schenen te zijn, en de eerste veelal overging in eene niet zelden verraderlijke verdubbelde anderendaagsche, twijfelt echter de Hoogleeraar aan de gelijke natuur dezer beide koortsvormen. bl. 20. Doch waarom? Zekerlijk deed het individueel gestel van den lijder zeer veel tot den vorm der ziekte: derzelver natuur, het tusschenpoozende, meenen wij, bleef dezelve, zoo als overtuigend door de bepaalde periodische afwisseling, den zeer standvastigen aard der ziekte, en nog meer door de werking der geneesmiddelen geleerd werd. Verg. bl. 18, 23. Zie ook THUESSINK, bl. 44. — Met de helft van Augustus veranderde de ziekte te *Hoorn* van aard; de vroeger anderendaagsche koorts werd nu alledaagsch. De lijders ontwaarden volstrekt niet meer een aanval door koude, maar waren immer brandig en klaagden over een onleschbaren dorst. JORRITSMA, bl. 8. — Te *Sneek* werd om dezen tijd de ziekte meer zenuwachtig. *Ald.* bl. 28. — Te *Jever*, POPKEN, p. 16.

(28) Van het opkomen tot het afgaan der koorts hield benaauwdheid om den hartkolk aan. THYSSEN, bl. 49.

in den morgenstond verschafte wel eenige verademing; zoodat de lijder zich des morgens iets beter, bedaarder gevoelde; dan ras ontwaarde hij, na eene naauwelijks opgemerkte vochtige koude van de voeten, op nieuw aandoening, rommeling, spanning, steking en toenemende volheid in den bovenbuik, waarop spoedig weder braakzucht volgde. — Evenwel verliep deze tweede dag in de meeste gevallen, gelijk in de voorgaande maand, iets bedaarder tot in den avond, wanneer de verheffing van koorts en de benaauwdheid toenam en alles verergerde. Deze nacht was zeer onrustig, tot in den vroegen morgen, als wanneer de lijder eenigen slaap scheen te genieten, en daarop zich merkelijk beter meende te gevoelen. Dan dit genoegen duurde slechts kort, een gevoel van ligte huivering, koude handen en voeten gaven genoegzaam te kennen, wat te wachten stond, en de opvolgende ontwikkeling der gewaarwordingen van den eersten koortsaanval deed hem angstig vragen, of hij weder dezelfde benaauwdheden zoude moeten lijden.

De tong was zelden veel beslagen, weleens vrij zuiver bleekrood, weinig gezwollen, niet zoo vuil, morsig, slijmig, dik besmeerd, meestentijds dunner, zamengetrokkener, kleiner, dan anders bij onze galkoortsen plaats heeft; zij was in den midden grijsachtig wit, als korrelig, even alsof ieder tepeltje met een wit puntje voorzien was, meest droogachtig, schoon ook wel vochtig, alhoewel de lijder over een' onleschbaren dorst klaagde.

Bij verergering der ziekte nam de braakzucht van oogenblik tot oogenblik toe; er konde niets gebruikt wor-

worden, of er volgde dadelijk braking, waarbij eindelijk niets meer ontlast werd, en dan klaagde men over eene benaauwende pijn boven in den borst, in den hals, of tegen de keel, even of er een levendig dier, een worm in den hals zat en naar boven wilde. De meeste meenden dan te moeten braken, verlangden naar een braakmiddel, en trachtten zulks te bevorderen door veel te drinken, waarbij evenwel alles verergerde, in plaats van te verbeteren (29). Bij eenigen waren de oorklieren bol gezwollen, de keel iets pijnlijk bij de doorzwelging; het oprispen van winden veroorzaakte een pijnlijk gevoel in den slokdarm. De mond werd vol slijm, en de eerste drooge tong vrij spoedig slijmig belegd, vuil, wit en geel bedekt, waarbij soms nog eene vuurroode of bruine plek aan de punt overbleef; meermalen volgde dan hik, die de braakzucht scheen te vervangen, en de benaauwdheid, zoo mogelijk, nog meer deed toenemen.

Deze sprouw was dikwijls, bij vooraf zwakke of eenigzins ongesteld geweest zijnde personen, dadelijk in het begin der zich ontwikkelende ziekte met den tweeden of derden dag aanwezig, zonder hik. Bij verergering was zij vast altijd daar en somtijds eerder, dan men zoude vermoeden. Een morsig wit, korstig aanzien der tong, slijmige mond en beginnende hik waren zekere teekenen van derzelver aanwezen. Er volgde meest een meer of min aanhoudende kwijling, die

(29) JORRITSMA, bl. 10.

die veelal de ziekte scheidde (30). Evenwel was in deze gevallen de genezing langzaam, doch zeker, zonder gevaar van instorting, zoo als wij in eenige gevallen meenen waargenomen te hebben.

Zeker was er dadelijk in het begin loop, ten zij de lijders bij het eerste vermoeden der ziekte purgeermiddelen genomen hadden, als wanneer dezelve dikwijls zoodanig toenam, dat wij eenige lijders in hun bed op een pot liggende gevonden hebben, vermits zij in de ware beteekenis des woords een bestendigen, meestal met eenig bloed vermengden, doorloop hadden, dien zij niet in staat waren op te houden, en van welken zij naauwelijks het aanwezen bemerkten. Had deze loop eenigen tijd geduurd, dan werd de lijder dood zwak, met ijskoude ledematen, blaauwe schemerende vlekken, onvoelbare pols, kleve-

(30) Ook te *Groningen* heeft men deze sprouw en kwijling, doch zeldzaam, en wel als een gevolg der ziekte waargenomen. BAKKER, bl. 26. Volgens Prof. THUESSINK was in Augustus de ziekte *dikwijls* met sprouw en andere lastige aandoeningen vergezeld. bl. 22. — Te *Amsterdam* volgde op eene pijnlijke aandoening in de keel, in Augustus meermalen, en ook nog in October, sprouw, die meestal symptomatisch scheen, en niet gevaarlijk was. THYSSEN, bl. 49, 64. — Dr. POPKEN spreekt van eene bijzondere soort van *crisis*, eenige malen door hem waargenomen, bestaande in eene zeer pijnlijke roosachtige ontsteking van de keelholte en het zachte verhemelte, die bij nader onderzoek bleek te bestaan in een *exanthema miliare*, gelijk wel eens op de huid werd waargenomen, en tot eene oppervlakkige verettering overging. p. 37. — Wij vermoeden dat ook hier sprouw zal hebben plaats gehad.

verige huid, peeshuppeling, soms stil liggende met wijd geopende strakke oogen, slechts nu en dan eenige beweging met de handen makende, soms doodelijk benaauwd, onwillekeurig trillende en onvermogende zich op te rigten. Bij dit alles bleef hij meest wel bij kennis (31).

De urin was meestal in het begin dik, drabbig, bruin bierkleurig of witachtig, troebel, ondoorzigtig; bij meer algemeen toenemende zenuwaandoening voortdurende drooge gespannene heete huid, bedwelming of stuipachtige bewegingen, dun waterachtig helder; na eenige verruimende pappige ontlastingen, als karnemelk met stroop, bruinrood als *rhabarber* aftreksel; daarna werd dezelve dunner met een wolkje, en liet later een wit, slijmig, vast, zwaar als etterachtig, soms rood zetsel vallen (32), of in plaats van een wolk-

(31) De buikloop verminderde wel te *Groningen* in Julij veel, doch hield in het hevigst der ziekte geenszins geheel op. BAKKER, bl. 18, 19. Bij verwaarloozing der ziekte in het eerste tijdperk ontaarde dezelve in een *typhus*, met alle teekenen van ontbinding der vochten. THUESSINK, bl. 22. Overhelling tot buitengewone buiksontlasting was aldaar iets karakteristieks, in October vrij algemeen, en voor velen doodelijk. NYHOFF, p. 24, 59.

(32) BAKKER, bl. 23. NYHOFF, p. 4, 9. FRICKE, S. 8. THYSSEN, bl. 49. — Te *Hoorn* werd zoo bij de regelmatige als onregelmatige tusschenpoozende koortsen in October zelden bezinksel in de urin, nimmer eenig roozenrood waargenomen. MULDER, bl. 11, 12. COULON, bl. 12. FOLKERSMA, bl. 13. POPKEN, p. 35. spreken van deze bezonken urin als een gunstig teeken van de scheiding der ziekte.

wolkje vertoonde zich een verspreid bezinksel met streepjes of laagjes tot boven in het glas, even als met laagswijze bijeen verzamelde stofjes vervuld. Niet zelden was de ontlasting der urin pijnlijk, met eene lastige aanhoudende persing gepaard.

Er was bij velen eene geneigdheid tot zweet, soms dadelijk in het begin der ziekte zonder nut; hetzelve was onarngenaam, walgelijk van reuk, stinkende. Tegen den zevenden dag was een overvloedig dampvormig zuur zweet, na voorafgegane ontlastingen, gunstig, waarop de ziekte met den negenden of veertienden dag scheidde, hetwelk van den aard en de hoeveelheid der plaats gehad hebbende ontlastingen afhing, soms ook bij meer slependen gang of ongunstige omstandigheden met den zeventienden of eenentwintigsten dag. Dit algemeen zuurachtig zweet, voorafgegaan en gevolgd door pappige verruimende ontlastingen, scheen ons tot October toe de eigenaardige *crisis* der ziekte te zijn. Later scheen de ziekte meer door urin en zweet te scheiden, ofschoon gemakkelijke, ruime ontlastingen steeds gewenscht waren (33). Bejaarden, vooral vrouwen, bleven lang drie,

(33) Te *Groningen* langdurig, somwijlen zeer overvloedig zweeten, nu algemeen, dan weder alleen over het hoofd. Omtrent deszelfs critischen invloed, en dien der ontlastingen en van de urin, wordt evenwel niets stelligs beslist. BAKKER, bl. 23. NYHOFF, p. 4. Ofschoon in het begin der ziekte doorgaans gering, was echter een algemeen zweet steeds weldadig. FRICKE, S. 8, 32. — Te *Hoorn* in October gering. MULDER, bl. 11, 12. — Zachte buiksontlastingen hadden te *Amsterdam* meestal een gelukkig gevolg. Daar

drie, vier of vijf weken ziek, en leden soms veel aan een pijnlijk en allen slaap verstoorend doorliggen.

Bij eene achttienjarige gezonde cholerische dienstmaagd, sedert drie maanden uit *Drenthe* alhier woonachtig, begon de koorts dadelijk, zonder waargenomene voorafgaande ongesteldheid met bort; spoedig volgden hevige benaauwdheden met stuipen. Het geheele ligchaam scheen in een' staat van spanning te geraken; de huid was droog, heet en hard op het gevoel. Een sterke aandrang des bloeds naar het hoofd ver-

oor-

Daardoor werd de geneeskracht (wijze) der natuur gevolgd, welke zich zoo duidelijk vertoonde door de schadelijke stoffen te ontlasten, den nadeeligen prikkel uit den weg te ruimen, en als door afleiding ophoopingen en ontstekingen in de belangrijkste ingewanden te voorkomen. De koorts eindigde dikwerf na herhaalde en stinkende buiksontlastingen, op den derden, zevenden, elfden of veertienden dag, met eene vochtige huid en slijmachtig geel bezonken pis. THYSSEN, bl. 48, 49. Desniettegenstaande zegt deze geleerde schrijver bl. 88. » indien men eenige gevallen van uitmergeling, van darmtering, waarbij onder zeer bedenkelijke teekenen dunne, stinkende, onbedwingbare ontlastingen plaats hadden, uitzondert, kan men den uitgang [*crisis?*] der ziekte door diarrhoeen (vermeerderde buiksontlastingen in het algemeen) zelden noemen, en zulks is niet te verwonderen, daar deze epidemie met minder gastrische verschijnselen, met minder galachtige toevallen, met geringere afscheiding der lever gepaard ging, dan wel vroegere dergelijke. Het was dus geene ophooping van stoffen, maar meer een sluikende ontstekingstoestand der darmen, welke deze ontlastingen veroorzaakte." Wij willen eens toestaan, dat de schrijver hier het laatste van de maand October en November op het oog heeft, toen eene rheumatische complicatie wel eenige

oorzaakte ijling en bedwelming; de oogen stonden stijf en strak; de wangen werden blinkend rood; de tong droog rood als vernist en ingekrompen, spits, stijf. Een dag later was de tong bruin rood, en daarna droog zwart gespleten; de tanden zwart bekorst. Als in een oogenblik zonken de krachten; zij was geheel slap; de huid werd koel klam gemarmerd; het gelaat ingevallen. Er ontstond *meteorismus*, een onbedwingbare loop, en na weinige uren stierf de

lij-

wijziging aan deze epidemie konde geven, zoo zal toch dit gezegde ligtelijk te algemeen kunnen worden opgevat. Het meisje, door Dr. LUBER, bl. 46. sedert den 29sten Julij aan eene vrij ernstig begonnene, en sedert voortslepende, ziekte behandeld, ofschoon de na voorafgegane gemoedsaandoening ontstane *cholera* bij dit zwak en gevoelig gestel niet zoo bijzonder vreemd was, ontlastte in het midden van October dagelijks ongeloofelijke hoeveelheden kleiachtige en stinkende drekstof, onder toenemende gezondheid, welke zekerlijk niet door een sluikenden ontstekingstoestand waren veroorzaakt, en zij leed gewis niet aan uitmergeling of darmtering. Even zoo was het ook met de acht en dertig jarige, door Dr. LUBER in October behandelde vrouw, bl. 55, die, niettegenstaande aanhoudende buiksontlastingen in het begin der ziekte, en later bijkomende hevige zenuwtoevallen, in deze en de volgende maand December, vele drekstoffen loosde. Zij had voorzeker weinig voedsel gebruikt, omdat hare genezing door belette spijsvertering en benaauwdheid vertraagd werd tot Januarij. — Zonder zweet zag Dr. COULON in deze epidemie gene genezing. bl. 6. Er was daartoe veel geneigdheid. FOLKERSMA, bl. 20, 25. Eene matige huiduitwaseming werkte te *Sneek* veel ter herstelling mede. JORRITSMA, bl. 27. — In *Oostfriesland* was het zweeten weldadig. FRICKE, S. 10. POPKEN, p. 18, 34.

lijderes geheel bewusteloos. Het lijk gaf spoedig teekens van rotting.

Kinderen kregen dikwijls, zoo wel in het begin der koorts, als bij het uitbreken van het zweet, stuipen; schreeuwden met een wild ontsteld gezigt; waren zeer ongedurig, en ijlden bestendig. Bij een geliefd meisje van acht jaren zagen wij in den derden koortsaanval, met doodelijk gevolg, geweldige voor- en achteroverbuiging. Een ander van ongeveer tien a twaalf jaren vertoonde in de koorts allerlei stuipachtige bewegingen der ledematen, even als bij *st. vitus dans*. Zij herstelde echter volkomen.

Zwakkelijke, ligtopwekbare, kleinmoedige en vreesachtige personen van middelbare jaren, vooral vrouwen, kregen bij den tweeden of derden koortsaanval, na voorafgegane benaauwdheid of braakzucht, eene flaauwte, met eene naauwelijks merkbare ademhaling en polsslag. Na een kwartier of half uur scheen de lijder te bekomen, zuchtte, eene vlugtige roodheid verbreidde zich over zijne wangen, en het hart begon met geweld te kloppen, soms met stuipachtige bewegingen der ledematen, van het aangezigt en den geheelen trunk, in alles overeenkomende met een *paroxysmus hystericus*. Dra volgde eene tweede flaauwte, die eindelijk in eene bedwelmende slaapzucht overging, waarbij de lijder steeds met geslotene oogen lag, en nu en dan de armen ginds en herwaarts wierp. Bij jonge mannen hadden dan wel eens *pollutiones involuntariae* plaats. Deze toestand verbeterde langzaam in den avond of nacht; den volgenden dag was de lijder meest bewusteloos van het voorgevallene en klaagde over mat- en flaauwheid.

Bij

Bij bejaarde, volsappige mannen en vrouwen begon, na eene geringe niet geachte ongesteldheid van weinige dagen, de ziekte met een' staat van beroerte. De lijders lagen geheel bewusteloos met eene snuivende, snorkende ademhaling, koele, bleeke huid, soms iets opgezet aangezigt en flaauw roode wangen; na verloop van eenige uren begonnen zij te kreunen, openden nu en dan de oogen, gaven soms verlangen naar drinken te kennen, en zeiden met eene flaauwe stem benaauwd te zijn. De pols was in den beginne flaauw, tusschenpoozende, klein week, en werd langzaam iets voller en frequenter, doch bleef steeds week, indrukbaar. Tegen den laten avond of nacht verspreidde zich meer gelijkmatige warmte over het geheele ligchaam, en er scheen slapen te volgen met eenig zweet tegen den morgen, meest aan het hoofd, den hals en de handen. De lijders ontwaakten bedwelmd, vreemd, verward; wisten niets van hetgeen er gebeurd was; vroegen naar den dag en hoe laat het was; waren verwonderd over de bekomene antwoorden, en herhaalden telkens hunne gedane vragen, waarbij zij soms insluimerden. Meer bekomen zijnde, geloofden zij zeker toeval gehad te hebben, doch meenden anders niet ziek te zijn. De tong was wit vochtig; de pols flaauw, genoegzaam natuurlijk, soms langzaam en traag. Zij bleven sluimerzuchtig, onverschillig, en klaagden weinig. De omstanders meenden wel eens, dat de lijder zijn verstand verloren had. Bij eene zeventigjarige weduwe duurde deze kindsche onnozelheid en verstandsverwarring verscheidene dagen, doch herstelde volkomen. Bij verergering der

ziek-

ziekte kwamen deze toevallen steeds vroeger weder (34).

Eenigen gevoelden zich zeer ziek, doch wisten niet duidelijk dit gevoel te verklaren: » ik ben zeer ziek, meer kan ik niet zeggen." Zij lagen stil, nu en dan diep zuchtende, klaagden over geene pijn of eenig ongemak, verlieten het bed en zaten als verzuft, zonder aan iets deel te nemen. Zij waren meer koel, dan heet of natuurlijk warm; geenen dorst. De tong was iets wit, slijmig, vochtig, een' enkelen keer blaauwachtig en koud op het gevoel; de pols meest slap, klein, soms iets opgezet, ongelijk, weinig versneld, meest langzaam. Hier scheen in het begin geene koorts plaats te hebben; zij waren evenwel des morgens altijd beter, dan in den namiddag. Na eenige dagen begonnen zij te klagen over spanning en volheid in den buik, welke men toeschreef aan gebrek van ontlasting, die meestentijds traag was, of geheel achterbleef. Bij deze was de braakzucht geringer en minder aanhoudend dan anders.

Vele vrouwen klaagden spoedig over hevige maag- en darmpijnen, en leden aan zuur, hetwelk eene brandende pijn in de maag en borst veroorzaakte, bij de meestal plaats hebbende braking de keel geweldig aandeed, en de tanden stomp en week als hoorn maakte. In het laatste van deze en in de volgende maanden klaagden zoo mannen als vrouwen spoedig over zuur.

Zeer

(34) Dr. JORRITSMA zag te *Hoorn*, dat deze lijders menigwerf bij de remissie der koorts bijkwamen, en dan geregeld de geneesmiddelen konden gebruiken. bl. 13. — SNABILIÉ, bl. 17.

Zeer weinige kregen neusbloeding, en dan slechts bij droppels, vooral na sterk te braken. — Velen hadden of kregen in den loop der ziekte eenigen uitslag, enkele als *erysipelas faciei*, de meeste als onregelmatige, ligtroode vlekjes, of kleine puntige of ruwe harde puistjes, die met *morbilli*, *scabies*, *miliaria* of kleine *furunculi* wel eenige overeenkomst hadden, vooral aan de armen, handen, dijen, beenen, zeldzamer op de borst of over het geheele ligchaam. Wij hebben niet kunnen waarnemen, dat deze uitslagen eenigen critischen invloed op de ziekte hadden, maar meenden dezelve als een gevolg van het overvloedig zuur en scherp zweet te moeten beschouwen. Intusschen moeten wij opmerken, dat onderscheidene mannen, die dagelijks op het veld in de opene lucht verkeerden, een zeer lastig jeukend *exanthema scabiosum* over het geheele lijf kregen in het laatst van Julij en in het begin van Augustus, hetwelk weken duurde, en dat deze daardoor voor de ziekte schijnen bewaard te zijn gebleven. Deze uitslag verdween naderhand, zonder eenige geneeskundige hulp, en men hield hetzelve voor eene gunstige poging der natuur (35).

In

(35) BAKKER, bl. 27. THUESSINK, bl. 20. POPKEN, p. 35. Opmerkelijk is het, dat men te *Berlijn*, alwaar in Augustus, vooral onder de kinderen, galziekten zeer menigvuldig waren, en in het *Kleefsche*, waar eene *f. nervosa gastrica biliosa* heerschte, soortgelijke uitslagen vrij algemeen heeft waargenomen, waardoor zeer velen of voor de algemeene ziekte behoed bleven, of dezelve gemakkelijk doorstonden. HUFELAND, *Journ.* 1826. *December*. S. 128.

In de maand September, ofschoon in het begin de hitte door weldadige regen gematigd werd, duurde de ziekte op denzelfden voet, zonder vermindering in getal of verligting der toevallen, voort. Minder klaagde men evenwel over voorafgegane ongesteldheid; de ziekte ontstond meer plotselijk en onverwacht bij diegene, welke tot nog toe gezond gebleven waren. In deze maand vertoonde zich hier de ziekte het hevigste en algemeenste (36). Vooral leden eenige aan *soporeuse apoplectische* of *asphictische* toevallen. De overhelling tot loop scheen minder dan in de vorige maanden. Het was vreemd, dat vele de koorts kregen op denzelfden dag en nagenoeg op hetzelfde uur, hetwelk wij in een dorp bij ongeveer dertig zieken tegelijk waarnamen. Dezelve begon zich duidelijker als *intermittens tertiana*, ook nu en dan als *quartana* te vertoonen, doch steeds met buitengewone ziekelijke aandoening. De pols werd meer en meer karakteristic, door deszelfs boven aangeduide onderdrukking, klein- en hardheid in het begin van de koorts (37). Men begon tegen het einde dezer maand te klagen over *catarrhale* borstaandoeningen en *rheumatische* pijnen in de leden, die vroeger zeldzaam waren, en slechts als *sympatische* gevolgen van de voorafgegane ge-

(36) Te *Groningen* in September en October. BAKKER, bl. 4. De apoplectische toevallen werden in de volgende maand minder menigvuldig waargenomen. NYHOFF, p. 24. — Om dezen tijd zag men ook te *Hoorn* apoplectische verschijnselen, voor velen doodelijk. JORRITSMA, bl. 13. — Ook te *Gorinchem*. SNABILIÉ, bl. 6.

(37) K. SPRENGEL, *Handbuch der Semiotik*. 1801. §. 523.

geweldige braakzucht en hevige onrustige ligchaamsbewegingen schenen aangemerkt te moeten worden (38). De staat van uitputting en zwakte, welke na deze ziekte overbleef, was buitengewoon, zoodat niet weinigen, die in deze maanden ziek geweest waren, bij herhaling terug vielen, of aan allerlei *secundaire* toevallen, inzonderheid velerlei waterzucht, bleven voortsukkelen, zoo als wij straks zullen opgeven.

In October, bij over het algemeen zeer gematigd, aangenaam en zonnig weder, begon het getal der *gastrische* ziekten te verminderen (39). Een enkele kreeg nog bort. De eerste koortsaanval begon met

(38) Ook te *Groningen*, in October, *Sp. Rapport*, t. a. p. bl. 205. NYHOFF, p. 24. — Te *Amsterdam* schijnen om dezen tijd vrij zuivere zinkingachtige koortsen waargenomen te zijn. Het algemeen karakter echter der ziekte, aanhoudende krachteloosheid, bleef den herstellenden bestendig bij. THYSSEN, bl. 49, 50. Zonderling was het toch, dat eene tusschenpoozende koorts deze aanhoudende zinkingachtige wel eens verving, of dat deze laatste onder den vorm van de eerste begon, waardoor het altijd niet even gemakkelijk was dezelve te onderscheiden, te meer, daar beide onderling als met elkander verbonden werden waargenomen, waaruit men zoude moeten besluiten, dat in den hoofdvorm der ziekte naauwelijks genoegzame verandering had plaats gegrepen, om het gelijktijdig bestaan van twee wezenlijk van elkander verschillende en afzonderlijke ziektevormen aan te nemen.

(39) In het begin dezer maand bestonden de ziekten te *Groningen* voor het grootste gedeelte in anderendaagsche koortsen, die, als het ware, de geheele epidemie uitmaakten,

met sterker en pijnlijker koude, en het *intermitterend* karakter werd van dag tot dag duidelijker. De zinkingachtige borstaandoeningen waren over het geheel weinig beteekenende, alleen veroorzaakte de hoest, wanneer hij iets sterker en menigvuldiger was, bij de koortsverheffing spoedig walging en braking. Er waren echter nog zeer vele gevaarlijke zieken, gelijk aan die der vorige maanden; terwijl dagelijks anderen weder terug vielen, of al sukkelende den dood schenen te gemoet te gaan.

In de gematigde en zeer bedaarde November maand verdween het *gastrische* aanzien der Epidemie met rasschen schreden, en vertoonde zich steeds minder en minder die schrikbarende toevallen, welke in de vorige maanden zoo veel zorg en bekommering baar-

den

ten, en alle andere ziekten meestal voorafgingen, NYHOFF, bl. 3, 11. Niet onbelangrijk is het uittreksel uit eenen partikulieren brief, gedagteekend *Groningen*, 14 October 1826, geplaatst in het *Tijdschrift ter bevord. der physiol. Genees- en Heelkunde*, I. 1. bl. 9, waarin gezegd wordt, dat de ziekte toen ter tijde gewis eerder zenuwachtig dan ontstekingaardig was. — In het begin van October leden de meeste zieken te *Hoorn* aan *f. biliosa*, met eene rheumatische complicatie. JORRITSMA, bl. 12. In het laatste der maand vertoonden zich bij weinigen slechts eenige verschijnselen van *sordes* in de eerste wegen. De koortsen, meestal intermitterende, hadden bijna alle dit eigen, dat de lijders in iederen aanval door geweldige brakingen werden aangetast. MULDER, bl. 7. — Te *Amsterdam* bereikte de ziekte met het begin dezer maand het toppunt van hevigheid en algemeenheid. De Epidemie vertoonde een eigenaardig en vermomd karakter. THYSSEN, bl. 62.

den (40), zoodat met December, die, zoo als men teregt opmerkte, den naam van wintermaand niet verdiende, zich geene dan tusschenpozende koortsen onder allerlei vorm met *cachectische* toevallen vergezeld, meest droevige overblijfsels der voorafgegane ziekte, vertoonden. Ook openbaarden zich in deze maand weder andere ziektevormen, vooral zingkingachtige met en zonder koortstoevallige ongesteldheden enz., die de alles overheerschende *epidemische constitu-*

(40) Vooral in November vertoonden zich te *Groningen* vele catarrhale en rheumatische aandoeningen (NYHOFF, p. 24), die te *Hoorn* naauwelijks eene bijzondere zorg vereischten, alwaar het getal der zieken zoo zeer verminderde, dat men tegen het einde der maand de ziekte geweken konde achten. MULDER, bl. 23. — Dr. RIDDER zag in deze maand te *Steeg*, in *Friesland*, slechts weinige galkoortsen; bij velen zinkingachtige verschijnselen als complicatie, niet als hoofdvorm; de ziekten leverden de verschijnselen van de *f. gastrica* op onder den aanhoudenden, afgaanden, allen, anderen en derdendaagschen koortsvorm. De oorspronkelijke ziekte was echter niets anders dan eene tusschenpoozende koorts, welke na een of meerder aanvallen den gastrischen vorm aannam. De ziekte vertoonde zich in derzelver aanvang onder den tusschenpoozenden vorm algemeen. *Het woord van* Dr. COULON *onderzocht*, enz. bl. 14.

In het midden van December nam de ziekte te *Groningen* aanmerkelijk af. BAKKER, bl. 60. NYHOFF, p. 25; had haar oorspronkelijk karakter geheel verloren. FRICKE, S. 12. — Te *Hoorn* vertoonden zich in den aanvang dezer maand vele tusschenpoozende koortsen en ziekelijke aandoeningen der onderbuiksingewanden, gevolgen der voorafgegane ziekte. JORRITSMA, bl. 32.

tutie in de vorige maanden geheel scheen verdrongen, of naar haar karakter gewijzigd te hebben (41).

Bijzonder merkwaardig was ook hier, gelijk op alle boven aangehaalde plaatsen, deze epidemie, uit hoofde der veelvuldige terugvallen en naziekten, waardoor derzelver treurig aanwezen steeds voortsleepte, gedurende de drie eerste maanden van het jaar 1727 nog velen hier en daar, na een langdurig kommerlijk lijden, deed ten grave dalen, en zonder twijfel ook later menig een zal hebben weggerukt (42). Deze ziekten bestonden hoofdzakelijk in eene zeer verdrietige gewaarwording van zwak en lusteloosheid, gepaard met verloren eetlust en gebrekkige spijsvertering; in verlengde met benaauwende braakzucht gelijk in Augustus, regelmatige, meest onregelmatige en vermomde anderen, zeldener derdendaagsche, koortsen,

(41) Ook elders hebben zich weinige tusschenkomende ziekten vertoond. Te *Groningen* in het voorjaar kinkhoest, en in den herfst, vooral in November, goedaardige mazelen. BAKKER, bl. 22. NYHOFF, p. 19, 25. — Te *Hoorn* in November hier en daar kinkhoest. MULDER, bl. 23. — Ook te *Amsterdam* beide ziekten goedaardig: de mazelen vrij algemeen. THYSSEN, bl. 93. — POPKEN, p. 20. Geheel overeenkomstig de waarnemingen van SIJDENHAM, *in cap.* II. *De morbis epidemicis.*

(42) Te *Sneek* stond, gedurende de drie eerste maanden van 1827, de sterfte tot de gewone als 4 tot 1. — Hier te *Franeker* als 2 tot 1. Over het algemeen heeft in 1827 de sterfte op die plaatsen, alwaar de ziekte in het vorige jaar heerschte, de gewone verre overtroffen; voor zoo veel wij uit eenige opgaven kunnen oordeelen, van 1,2 tot 1,7.

sen; in ontaardingen, verstoppingen der onderbuiks-ingewanden, waterzuchten, uitslagen, klierziekten en scorbutieke aandoeningen van den mond (43).

In het algemeen was de herstelling der verlorene krachten zeer langzaam, en vorderde van den zieken de grootste voorzigtigheid, van den geneesheer alle geduld, om niet door te veel te willen alles te verliezen, of de ziekte nog langduriger te maken. De eetlust was steeds gebrekkig, in weinige gevallen bovenmatig; de ontlasting gewoonlijk traag, of geheel achterblijvende, waarop spoedig opgeblazenheid en winderige spanning van den buik, kortademigheid, pijn

(43) Herhaalde wederinstortingen waren te *Groningen* onvermijdelijk, met zekerheid door niemand te voorkomen. BAKKER, bl. 24. THUESSINK, bl. 30. NYHOFF, p. 11. In *Noord-* en *Zuid-Holland*, in *Friesland* en *Oostfriesland* waren deze terugvallen en onregelmatige koortsen zeer menigvuldig, gelijk de meermalen aangehaalde schrijvers getuigen.

Betrekkelijk deze naziekten verdienen verder gelezen te worden de berigten wegens de ziekten der, uit onderscheidene Nederlandsche Provinciën teruggekeerde, Pruissische en andere, arbeiders, onder den naam van *Hollandsgaengers* aldaar bekend. HUFELAND, *Journ. d. pr. Heilkunde*, 1827. *Junius*, S. 67. *Julius*, S. 91. Alwaar deze ziekte onder den naam van *Hollaendische Pips*, zoo als men dezelve in *Steinfort* noemt, beschreven wordt. Deze naam van *Pip* is ook in *Friesland* niet ongewoon, doch wordt voornamelijk, zoo niet alleen, gebruikt van verkoudheden, en zal mogelijk van de pieperige stem of geluid moeten worden afgeleid. *Pippe, pipse* is bij KILIAAN, *in voce*, *morbus gallinarum ex pituitae fluxu natus*.

pijn in de lever of miltstreek, benaauwdheid en braakzucht volgde. De tong bleef week, bleek of slijmig belegd, bij enkelen droog, roodachtig ingekrompen; de pols slap, iets gejaagd, veranderlijk; de kleur des gelaats dof, geelachtig of bleek, soms met vlugtige roodheid der wangen; het voorhoofd op het gevoel der lijders heet, strak gespannen. De meesten waren flaauw, lusteloos, kleinmoedig, morrende en ongeschikt om eenige bezigheid te verrigten; eenige zeer opwekbaar, spoedig aangedaan, schrikachtig, bij nacht met angstige droomen geplaagd, zeer ongedurig, en wilden zich met kracht tegen deze lastige gewaarwordingen verzetten, door zich tot eenige bezigheid als te vermannen. Wanneer deze zich wel in acht namen, en niet te vroeg met het gebruik van geschikte geneesmiddelen ophielden, herstelden velen, vooral onder den meer gegoeden stand. Behoeftigen, die de nood drong den gewonen arbeid zoo spoedig mogelijk weder op te vatten, waren minder gelukkig.

Sommige klaagden, lang na het ophouden der ziekte, alleen over zinkingachtige pijnen in de leden, of over een gevoel van zwaarte laag in den onderbuik, welke toevallen evenwel bij zorgvuldige bedekking en eene voorzigtige levenswijze langzaam verdwenen, zonder dat zich koorts vertoonde. Een dezer verklaarde, in den laten herfst van 1827, dat dit gevoel van zwaarte eerst in den zomer volkomen verdwenen was. Hij had in dien tuschentijd geene koorts gehad.

Van hen, die in Julij, Augustus en September ziek geweest waren, werden eenige, na eene schijnbare

 her-

herstelling van zeven of veertien dagen weder ziek, Anderen herstelden naar wensch, bleven drie à vier weken wel, en vielen toen terug. Een langzaam toenemend gevoel van volheid in den buik en trage ontlasting waren bijna ongemerkt voorafgegaan. Men gevoelde eene geringe koude in de voeten of handen; het gelaat werd bleek betrokken, de lippen loodkleurig; als in een oogenblik ontstond eene ligte draaijing om het hart, zoo als men zulks noemde; duizeligheid en dadelijk volgde braking, veelal met eene doodelijke benaauwdheid. Zulks had meest plaast in den namiddag, of tegen den avond, soms na het gebruik van een smakelijken maaltijd. De oorzaak dezer geheel onverwachte terugvallen was niet altijd te vinden, en bestond vast dikwerf in eene niet geachte kleinigheid, gemoedsaandoening, onvoorzigtig blootstellen, vooral aan de koele morgenlucht; meest echter meenen wij, in eene ongeschikte diëet. Zeevisch was voorzeker altijd schadelijk. Braakzucht was bij deze terugvallen het voornaamste verschijnsel. De lijder kon zich naauwelijks in zijn bed omkeren, een arm of been bewegen, zonder walging te ontwaren en hield zich daarom in eene zeer gedwongene houding, die groote vermoeijenis ten gevolge had. Dorst was eene verschrikkelijke kwelling. Zij, die deze konden doorstaan tot een ruim zweet doorbrak, bevonden zich daarbij zeer wel. Een algemeen, overvloedig, zuur zweet was altijd weldadig, deed de hoofdpijn bedaren, gaf kalmte van gemoed, vergunde den lijder stil te leggen, en bevorderde den slaap. Schoon afgemat gevoelde de zieke zich den volgende dag frisscher,

lig-

ligter, en niettegenstaande eene bijzondere aandoenelijkheid, zoodat hij soms onwillig schreide, verklaarde hij echter zich beter te bevinden. Deze terugvallen hielden gewoonlijk, wanneer men dadelijk hulp vroeg, met vijf of zeven dagen op.

Verre intusschen de meesten kregen tusschenpoozende koortsen. Op een niet geacht gering alledaagsch avondkoortsje volgde, dikwerf, na eene of andere onvoorzigtigheid, vooral in het gebruik van spijs, daar velen meenden te moeten eten om hunne krachten te herstellen, met den middag een heviger koortsaanval, die zich om den anderen dag herhaalde, en in het laatste van de maand September, en in October, November en December, meer derdendaagsch werd. De koorts werd bij velen niet geacht, men liet dezelve loopen, en gebruikte allerlei geprezene middelen. Eindelijk vroeg men hulp. De koorts was dubbel of geheel onregelmatig geworden, men was kortademig, poffig van aangezigt en handen, had dikke beenen, was bij iederen koortsaanval braakachtig met stekende pijnen in den buik of de zijden.

Deze lijders hadden een allerongunstigst voorkomen. Sommigen werden in weinige oogenblikken opgeblazen, gevoelden eene ligte huivering of rilling, die soms echter hevig en langduring was, waarmede de koorts begon; spoedig volgde een gevoel van inwendige hitte, soms van koude, vooral in de borst en den bovenbuik, waarbij de huid matig warm was, zoo op het gevoel van den lijder, als bij de aanraking, maar geen zweet. Anderen waren uren lang koud, pijnlijk in het vleesch, en werden dien tijd door eene

benaauwende braakzucht gefolterd; er volgde eene geringe hitte en overvloedig smeltend zweet. De loop dezer koortsen was geheel onbepaald, zette voor en achter uit zonder kennelijke oorzaak. De aanval kwam dikwerf plotselijk, wanneer de lijder zich vrij wel meende te gevoelen.

Eene bijzonderheid van belang, vooral voor de rigtige beoordeeling van het ophanden zijnde gevaar, was, dat, wanneer deze koortsen dubbel werden, de sterkste aanvallen nu eens op evene, dan op onevene dagen plaats hadden. Onder den schijn van vooruit te zetten volgde dus somtijds den eersten dag een ligter, den tweeden een zwaarder, den derden weder een ligter, den vierden een zwaarder aanval van koorts. De lijder scheen van den eersten dag 's middags tot den tweeden in den nacht eene vrij bestendige koorts te hebben, die evenwel den tweeden dag het hevigste was. Deze toestand kwam ons gevaarlijk voor, er scheen eene toenemende ziekte plaats te hebben, de lijders werden sterk afgemat, en waren zeer onlustig. Integendeel had den eersten dag de sterkere, en den tweeden de ligtere koortsaanval plaats, dan herhaalde de zieke zich veel meer, en bevond zich in dit geval voor den tweeden sterkeren aanval veel beter dan bij het tegendeel. Hier scheen meer voorraad en werking van krachten te zijn, zoodat deze tweede ligtere aanval bij eenige matighetd of voorzigtigheid in de diëet, of na eene ruime buiksontlasting, van zelfs ophield, en de anderen daagsche koorts dan geregelde aanvallen maakte.

In de tusschentijden klaagden de meesten over een span-

spannend gevoel in den bovenbuik als van een rondgaanden band, waardoor de ademhaling belemmerd werd, nu en dan gepaard met kugchen; over eene hangende zwaarte in den buik; stijfheid van de onderste ledematen, doffe hoofdpijn, vooral boven de oogen, die zekere duizeling of dronkenheid veroorzaakte, zoodat men meende te zullen vallen; verloren eetlust, droogen mond, dorst, geringe ontlasting zoo van faeces als urin; een gevoel van koude over het geheele ligchaam. Bij de betasting was de buik deegachtig vol, hier en daar pijnlijk, vast en hart in de diepte, meest in de linker zijde, of in de maagstreek, soms ook in den omtrek des navels. Dijen en beenen waren koud bij de aanraking, zuchtig gezwollen en veelal pijnlijk. De tong was meest bleek, iets witachtig, slijmig, met taai dradig speeksel overtrokken. De pols was algemeen slap, klein, soms iets opgezet, vol, waarbij zich evenwel de slagader dun liet gevoelen, en den drukkenden vinger geen wederstand bood. De urin was meest dik, slijmig, vlokkig, bleef uren lang melkwit staan, en bezonk langzaam. Dit bezinksel was los, ligt beweegbaar.

De eerste aanvallen dezer onregelmatige koortsen waren veelal hevig en duurden zeer lang, verminderden na verloop van twee of drie weken in hevigheid en duurzaamheid, doch werden dan hoogst onregelmatig, waarbij de toestand des lijders steeds verergerde. Na den afloop der koorts ontwaakte de ziekte met een poffig gezwollen aangezigt, vooral onder de oogen, dikke bolle handen, hetwelk na het verlaten van het bed langzaam verdween. Men gevoelde zekere jeukte

of prikkeling in de beenen en voeten, vooral op den rug en rondom de teenen, hetwelk men slapen of spinnen noemde. Tegen den avond volgde eene zuchtige zwelling, waarmede deze prikkeling verdween, en in een gevoel van spanning overging. Een gevoel van volheid in den bovenbuik, uitwendig als eene bolle zwelling zigtbaar, kortademigheid, dof en slaperigheid bleven in de tusschentijden voortduren. Men was bestendig dorstig. Zeer spoedig, eens binnen twee dagen, verbreide zich deze zuchtige zwelling eerst over de dijen en daarna over het geheele ligchaam, zoodat de lijder naauwelijks de oogen openen kon. De koorts scheen dan op te houden; eene ligte koude of huivering, een weinig meer warmte en dorst, slechts voor weinige uren, was alles, wat men waarnam. Meest was de huid koel als vochtig; zweet bemerkte men niet.

Hoe meer deze koorts het beloop eener geregelde tusschenpoozende naderde, des te beter. Na eenige geregelde buiksontlastingen hield de braakzucht op. De aanval eindigde met een algemeen warm zuur zweet en een verkwikkende slaap. In de urin vertoonde zich eene roode korrelige stoffe, of een dun rood vliesje op de dikke vaste slijmige onderlaag, welke het glas soms voor het grootste gedeelte vervulde. Er volgde na de toediening van de kina niet zelden een heviger aanval met ongewone sterkere koude, soms op een onverwachten, meest vroegeren, tijd, die evenwel bleek met den eigenlijken anderendaagschen typus naauwkeurig overeen te komen, en de koorts bleef of dagelijks weg, of na nog weinige, veel geringere en geregelde, aanvallen.

Somtijds had deze koorts het voorkomen eener *febris hectica*, met een bestendig rasschen pols, sterk nachtzweet, en neiging tot loop, evenwel met kennelijke anderen of derdendaagsche verergering. Zulks had vooral plaats bij diegenen, die op eigen gezag allerlei huismiddelen, bittere kruiden, rijkelijk bedeeld met *aloe*, op water of genever getrokken, gebruikten, bij een dragelijken toestand steeds hunne bezigheden zoo goed mogelijk, meest in de opene lucht, trachten waar te nemen, en eindelijk in dezen ellendigen staat vervielen. De hoest, die hier de verheffing van de koorts steeds vergezelde, bragt deze menschen in den waan, dat zij de tering hadden.

Anderen klaagden over eene bepaalde pijn, bij voorbeeld, boven een der oogen, in een arm of been, welke op denzelfden tijd, meest om den anderen dag, in den namiddag of avond, wederom, steeds toenam, eene ziekelijke aandoening van het geheele ligchaam met groote lusteloosheid te weegbragt, den lijder noodzaakte te bed te liggen, na eenige uren met een algemeen zweet verminderde, en door slaap verdween. Meestal klaagden deze ook over eenige ongemakkelijke gewaarwordingen in den buik en trage ontlasting. Een sterke schipper van middelbare jaren, die in Augustus gedurende zeven dagen zeer ziek was geweest met benaauwende braakzucht, en vrij spoedig herstelde, kreeg na verloop van verscheidene weken, toen hij zijne bezigheden weder geregeld waarnam, en volmaakt gezond meende te zijn, tegen den avond eene hevige pijn in den grooten teen, die den derden avond wederkwam, en in hevigheid zoo zeer toenam,

dat

dat de juist niet zeer weekhartige man zich naauwelijks van luid klagen onthouden kon. Tot zijne groote bevreemding verdreven eenige greinen chinine dadelijk dit kwellend ongemak.

Zuivere derdendaagsche koortsen hebben wij alleen bij de zoodanigen gezien, die in de zomermaanden gezond waren gebleven. Dezelve waren hardnekkig en begonnen meest met eene hevige schuddende koude. Eene zes maanden zwangere vrouw kreeg in het begin van October eene derdendaagsche koorts. Na drie aanvallen begon dezelve met braakzucht, waarbij het bloed met geweld den neus uitsprong. Dit herhaalde zich eenige keren. In de tusschentijden was zij matig wel. Met het einde der maand stond de koorts voor de kina. Na verloop van drie weken kwam zij met verdubbelde aanvallen weder en hield in het begin van December weder op. Met den aanvang van Januarij kreeg zij op nieuw geregelde aanvallen met hevige schuddende koude, die op den 23sten, 's voormiddags, zoo buitengewoon was, dat zij de zonderlingste en geweldigste bewegingen van de vrucht ontwaarde, die na verloop van ongeveer een uur plotselijk ophielden, en niet weder gevoeld werden. Zij was den volgenden dag zeer mistroostig, en hield zich overtuigd, dat haar kind gestorven was. In den nacht werd zij iets ongemakkelijk, kreeg in den morgen weeën en verloste tegen den middag voorspoedig van een voldragen, welgevoed, dood, meisje, waarvan de opperhuid bij de aanraking hier en daar losliet. De naaste koortsaanval was veel gematigder. De vrouw herstelde voorspoedig en bevond zich later zeer wel.

On-

Onder de niet, of ten minsten minder bestendig, met koorts vergezelde naziekten behoorde vooral waterzucht. Velen kregen zuchtige beenen, dijen en handen, *Anasarca* werd veel waargenomen, nu en dan vergezeld van *Ascites scroti*, *Asthma humidum* (44). *Hydrothorax* meenen wij slechts eens gezien te hebben. Eene jeugdige zwangere boerin werd na lang zukkelen waterzuchtig, kreeg een sterk *oedema pedum et labiorum vulvae*, later duidelijk *Ascites*, eindelijk gepaard met *Anasarca* van het geheele ligchaam, zoodat zij geene harer ledematen konde bewegen, en naauwelijks de oogen openen; hierbij werd zij nu en dan gekweld door een benaauwenden hoest, die hare ellende ten top voerde. Zij verloste vroegtijdig met het einde der zevende maand; het kind was dood en had een inwendig waterhoofd. De vrouw herstelde boven alle verwachting voorspoedig en volkomen; zij bevindt zich thans op nieuw zwanger en geniet eene volmaakte gezondheid.

Ascites op zich zelve hebben wij gedurende den hersft van 1826 bij genen onzer lijders waargenomen, doch meermalen in het voorjaar van 1827 gezien, bij hen,

(44) Te *Groningen* zag men vooral waterzucht der beenen, somtijds overgaande in *Anasarca*, en niet zelden in *Ascites* eindigende. BAKKER, bl. 25. THUESSINK, bl. 33. NYHOFF, p. 13. — Te *Hoorn* werden in October eene groote menigte gevonden, die eerst *Hydrops Anasarca*, spoedig *Ascites*, kregen. MULDER, bl. 13. — Ook te *Amsterdam*, *Gorinchem*, in *Friesland*, te *Jever*. — Van *Emden*, *Aurich* en *Oldenburg* vinden wij zulks niet vermeld.

hen, die vroeger onder andere behandeling den geheelen winter door gezukkeld hadden. De meesten waren vrouwen, vooral jonge meisjes; enkele mannen van ruim dertig en meerder jaren, alle uit de behoeftige klasse.

Icterus is slechts eens door ons gezien.

Vooral mannen kregen na het ophouden der koorts herhaalde keeren steenpuisten (45), die langzaam tot verettering overgingen, en eene gunstige scheiding der ziekte te weeg bragten. Deze kregen zelden weder koorts. Dit was ook veelal het geval met het *exanthema scabiosum*, hetwelk zich bij anderen over het geheele ligchaam verbreidde, sterk jeukte, en bij geregelde ontlasting verdween. Bij vrouwen waren die uitslagen zeldzamer. Het spoedig weder verschijnen der menstruatie was bij deze van een gewenschten invloed; zoo als bij gene een *fluxus haemorrhoidalis sanguineo-mucosus* vast een gegrond uitzigt gaf op eene duurzame herstelling.

Kennelijke uitzetting, vergrooting, en verharding der milt of lever hebben wij als naziekte bij volwassenen niet veelmalen waargenomen. In October behandelden wij eene boerin, ruim dertig jaren oud, welgevoed en sterk van gestel, die eenige koortsaanvallen had doorgestaan, en daarna eene sterke roozige zwelling van het aangezigt kreeg, waarvoor zij hulp vroeg. Zij klaagde tegelijk over een pijnlijk spannend gevoel in de linker zijde, en zeide dat de stonden de laatste keer waren weggebleven. De koorts was veel verminderd,

(45) BAKKER, bl. 27. THUESSINK, bl. 34.

derd, maar zij was walgelijk en had geen eetlust. Na eenige verruimende ontlastingen scheen zij beter, de pijn echter bleef op dezelfde plaats, doch was vrij dragelijk. In het laatste van November vroeg zij raad wegens eene uitgebreide harde zwelling in de linker zijde, die haar meer onrustige vrees, dan wel pijn veroorzaakte. Bij het onderzoek liet zich eene vaste, veerkrachtige, omschrevene, zwelling gevoelen, die zich van onder de ribben tot op de hoogte van den navel uitbreidde. Men kon dit gezwel, als het ware, met de vingers ondertasten. Zij geloofde zwanger te zijn, en was overigens gezond, verrigtende als naar gewoonte hare huizelijke bezigheden. In het begin van December kreeg zij onder hare werkzaamheden eene zeer hevige bloeding uit het linker neusgat. De ontlaste hoeveelheid was verbazende. De bloeding werd door een tampon gestuit, doch herhaalde zich nog een en andermaal in geringere mate. De zwelling, spanning en pijn was veel verminderd en verdween daarna geheel. Langzaam herstelde zij van hare zwakte, bevond zich daarna volmaakt wel, en verloste in Mei van een welgevoed meisje. Er was in den verslapten buik geen het minste spoor van eenige hardte of uitzetting te ontdekken.

Eene andere jeugdige boerin vroeg ons in Julij 1827 raad tegen de derdendaagsche koorts, en een hard gezwel in de linker zijde. Zij was in den verloopen nazomer ziek geweest, had veel gebraakt en lang gepurgeerd, steeds met koortsen gezukkeld, en sedert den winter dit ongemak in de zijde. Er liet zich een vrij hard, bij de aanraking pijnelijk, gezwel in de milt-

miltstreek gevoelen, wier omschrevene en als scherpe randen zeer duidelijk te onderscheiden waren. Bij den aanval der koorts ontwaarde zij hier eene pijnlijke steking, die een lastigen hoest veroorzaakte. In den tusschentijd was zij redelijk wel, en had geen ongemak. De koorts was spoedig verdreven, en onder het gebruik eener vluchtige kwikzalf verbeelde zij zich, dat de harde zwelling in de zijde verminderde; doch toen zij tegen den winter weder koorts kreeg was er weinig verandering te bespeuren, mogelijk was het iets kleiner en harder geworden. De pijn had opgehouden en door gewoonte dacht men er weinig aan. In den zomer en herfst was zij wel geweest en menstrueerde geregeld.

Bij jonge kinderen intusschen, die lang aan onregelmatige koortsen hadden gezukkeld, werden deze uitzetting van de milt en lever veelmalen waargenomen, zoodat de buik als een trommel gespannen was. Onder begunstigende omstandigheden herstelde zich alles gelukkig. De meesten dezer waren echter geheel verwaarloosd en vertoonden volkomen het beeld eener algemeene atrophie. Bij deze ongelukkigen zagen wij in den loop van het jaar 1827 menigmalen gezwollene onderkaaksklieren, en ligte graad van *angina*, en opgezetheid van het geheele aangezigt (46); scorbutie-

(46) In *Friesland* noemen de landlieden dit ongemak, hetwelk zich aan den onderrand der kaak als eene uitpuilende opgezette kraag vertoont, *oulewrang*, of liever, *euele wranghe*, zoo veel als kwade rand om de keel, slingering om de keel uit eenig ongemak der klieren. *Wranghe* is bij KILIAAN *schorste, angina s. podagra li-*

tieke zweren aan het tandvleesch, die zich aan tong en lippen mededeelden, (welke ook onder de geringere klasse bij volwassenen niet zelden plaatsgrepen,) en eindelijk een in den hoogsten graad verstorend *ulcus noma*, waaraan verscheidene overleden.

Hoogst beklagelijk voorwaar is het lot der kinderen onder de behoeftige, ook nog onder de opkomende meer welvarende burgerklasse. Het zij vooroordeel, dat aan kinderziekten zeer weinig of niets te helpen zij, of overdrevene zuinigheid om mogelijk nuttelooze kosten te besparen, hier te beschuldigen zijn, men wordt bijna gedrongen te erkennen, dat de moeijelijke zorg voor het dagelijksch onderhoud bij de geringere volksmenigte de kracht der ouderliefde overtreft. Van den 1sten Januarij 1827 tot den 16den Maart stierven alhier eenënzestig personen, het dubbeltal der gewone sterfte. Bij nader naauwkeurig onderzoek bleek, dat bij negenëndertig, dus geen twee derde, slechts geneeskundige hulp gevraagd was, en tweeëntwintig, ruim een derde, zonder dezelve gestorven waren, en hieronder bevonden zich negentien kinders onder de zeven jaren. En wij vreezen, dat deze verhouding in grootere steden en ten platten landen nog aanmerkelijker zijn zal.

In

lini, vulgo *cuscuta herba*. Men noemt deze plant *schorste*, *viltkruid*; zij groeit veel onder het vlas, waarom zij zich slingert. Het ongemak is eigenlijk eene ligte graad van *angina maxillaris*, soms *tonsillaris*, komt veel voor bij zukkelende kinderen, enkel ook bij volwassenen, en is van eene scorbutieke natuur. Bij nat, koud, herfstweder ziet men het dikwerf vrij spoedig ontstaan.

In de drie eerste maanden van 1827 kregen nog deze en gene terugvallen van koorts, die evenwel bij overigens gezonde personen vrij regelmatig en gemakkelijk afliepen. De veranderlijke stormachtige Januarij, de vorstige Februarij en de winderige Maart schenen zulks te bevorderen, ofschoon zij meer aanleiding gaven tot catarrhale en rheumatische, niet altijd even goedaardige, koortsen, en zeer ongunstig waren voor de overgeblevene, veelal zich zelve verwaarloozende, zukkelaars. Het aangename lenteweder, de gematigd warme zomer verdreven gelukkig de zwaarmoedige bezorgdheid voor de terugkering dezer schrikbarende Epidemie, doch de algemeene voortdurende tusschenpoozende ziektegesteldheid bewees door de vele, in Augustus en September voorkomende, over het algemeen zeer goedaardige, koortsen, die zich zelfs op plaatsen, waarin het voorgaande jaar weinig zieken geweest waren, menigvuldig vertoonden, dat, onafhankelijk van de hitte des zomers, hare heerschappij zich ook over meer gematigde jaren uitstrekte. Intusschen moeten wij erkennen, dat bij deze koortsen eene meer dan gewone walging dikwijls plaats greep, en eenige weinige gevallen door ons behandeld zijn, die veel overeenkomst hadden met die van het vorige jaar. Terugvallen evenwel, of naziekten, worden geenzins in die mate waargenomen, dat dezelve eenige vermelding verdienen.

Ruim de *vierde* der door ons van het begin of behandelde lijders kreeg eenige meer of min belangrijke, soms meer dan eens herhaalde, terugval, voor zoo verre zulks heeft kunnen worden nagegaan, wanneer men op nieuw onze hulp verlangde.

Dit

Dit was in eenige algemeene hoofdtrekken, welke wij ongepast achten meer in bijzonderheden te vervolgen, het beeld dezer Epidemie, zoo als dezelve zich bij opvolging te *Franeker*, en in de omstreken van ons heeft vertoond, en door onderscheidene onzer geneeskundige vrienden en kennissen op verschillende plaatsen is waargenomen, wier belangrijke verhalen en berigten ons van een' uitmuntenden dienst geweest zijn. De ziekte was over het geheel zorgelijk, dreigende (47), vooral in het begin uit hoofde van de schrikkelijk benaauwende braakzucht, die den lijder soms in weinige uren als geheel scheen uit te putten, ofschoon wij dezelve in onzen kring niet zoo gevaarlijk en doodelijk bevonden hebben, als elders heeft plaats gehad. Wij zouden den *derden* lijder gedurende vier of vijf dagen bedenkelijk hebben kunnen noemen, waarmede echter de sterfelijkheid geenzins overeenkwam (48), daar wij naauwelijks rekenen kunnen den zes-

(47) Onder de buitengewoon kwaadaardige geheel niet te rekenen, echter voor velen doodelijk. In de maanden Augustus, September en October lagen te *Groningen* gelijktijdig aan de algemeene ziekte ter neder ten minste 8000. Het middelgetal der gestorvene in elke dier maanden was 536, en bedroeg derhalve een vijftiende der zieken. BAKKER, bl. 3, 53. Verg. THUESSINK, bl. 9.

(48) Te *Hoorn* moeten vast vele zieken geweest zijn. Dr. JORRITSMA behandelde van half Julij tot den 11 October duizenden, zoo ons voorkomt ongeveer 4000, mogelijk meer (bl. 6, 10, 11, 12), en in die vier volle maanden stierven 230 (bl. 3). Het getal dooden was in evenredigheid van dat der zieken uiterst gering. bl. 13. In het laatste van October waren aldaar ruim 1800 zieken. De

 Hee-

zesënzestigsten lijder verloren te hebben, medegerekend de drie eerste maanden van 1827, gedurende welke nog deze en gene bij herhaling door koortsen bezocht werd, of aan derzelver gevolgen bezweek. Met April toch verminderde zulks zoo sterk, dat men de Epidemie konde achten te hebben opgehouden.

Wanneer wij nu na deze beschrijving tot de nadere bepaling van den aard en de bijzondere eigenschap dezer in de noordelijke provintiën zoo algemeen geheerscht hebbende ziekte overgaan, blijkt al aanstonds overtuigend, dat het beloop der ziekte van den beginne af tusschenpoozende was, en tot aan het einde toe bleef (49).

Eene sedert lange epidemisch heerschende tusschenpoo-

Heeren MULDER en ROELANTS behandelden, gedurende de eerste 18 dagen van hun verblijf, ieder van 300 tot 500 zieken daags, en waren zoo gelukkig geenen enkelen te verliezen. Van een groot getal verloren zij slechts *negen*, waaronder één aan eene andere ongesteldheid lijdende. bl. 7, 21, 23. — Te *Amsterdam* was de sterfte niet evenredig aan het aantal zieken. THYSSEN, bl. 95. — SNABILIÉ verloor van 650 koortslijders te *Gorinchem* slechts twee. bl. 20. — Ook te *Leeuwarden* en ommestreken was de sterfte in geene verhouding met het aantal zieken. COULON, bl. 13. FOLKERSMA, bl. 32. — Insgelijks in *Oostfriesland*. FRICKE, S. 10, 27.

(49) Een veranderd beloop of periode der koorts was vrij ongewoon, het anderendaagsche was het hoofdtijdperk. BAKKER, bl. 22, 3, 39. THUESSINK, bl. 44. THYSSEN op vele plaatsen. In *Oostfriesland* was overal de anderendaagsche koortsvorm kennelijk. FRICKE, S. 8, 9, 11. POPKEN, p. 19.

poozende koorts was de grondvorm der ziekte, in de eerste maanden kennelijk gewijzigd door de koele, veel met noordewinden gepaarde, voorjaars-gesteldheid, zamengesteld met *catarrhale-rheumatische* aandoeningen en goedaardig, doch bij de zich vroeg reeds in April en Mei ontwikkelende warmte met steeds vermeerderde *gastrische* verschijnselen, die zich door onregelmatige verrigtingen der in de buikholte bevatte ingewanden, vooral van het darmkanaal en der galbereidende werktuigen, te kennen gaven. De hitte steeds toenemende wierden de *gastrische* verschijnselen de overheerschende. Het beloop van de koorts werd meer en meer onregelmatig, scheen aanhoudende, soms aflatende te worden, alleen de bestendige verergering om den anderen dag verraadde derzelver eigenlijken vorm, die bij verbetering steeds duidelijk werd. Bij vermindering der hitte en de koelere nachten in het laatst van September en vooral in October vertoonde zich dit tusschenpoozend karakter van dag tot dag duidelijker, kwam bij de genen, die vroeger of geheel niet, of weinig ziek geweest waren, vrij zuiver te voorschijn, en was eerst na eenige dagen met *gastrische* verschijnselen, doch in veel geringer graad, vergezeld, die zich door de herhaalde koortsaanvallen meer en meer ontwikkelden, en op nieuw vermengd waren met *catarrhale* en *rheumatische* aandoeningen (50).

Ge-

(50) Vergelijk hieromtrent het meergemeld *Rapport der Sp. Commissie*, bl. 205, 206, hetwelk grootendeels met onze waarnemingen overeenkomt.

Geweldig benaauwende braakzucht (51) of uitputtende loop waren in het begin der Epidemie de algemeenste *Symptomata*, welke een schielijk toenemend verlies van krachten ten gevolge hadden, en waarbij het *systema nervoso-splanchnicum* bijzonder scheen aangedaan te zijn. Hierdoor werden veelerlei pijnlijke aandoeningen en ongelijkmatige ophoopingen van bloed veroorzaakt. De vrij algemeene klachten over verlorene of onregelmatige eetlust, ongeregelde buiksontlasting enz. bij de spoedige verbreiding der ziekte in het begin van Augustus, gaven overtuigend te kennen, dat de buiksingewanden door de vroegtijdige en steeds toenemende hitte tot buitengewone ziekelijke verrigtingen waren voorbeschikt. Wij zouden dan op dien grond

(51) Te *Groningen* in het hevigste der ziekte niet zelden. BAKKER, bl. 19. Soms geweldig. THUESSINK, bl. 27. NYHOFF, p. 6, 7, 24. In het begin, in Junij en Julij, sterke walging en geweldige braking van gallige stoffen. FRICKE, S. 6. — Te *Hoorn* in Augustus geweldig. JORRITSMA, bl. 3. Ook nog in October. MULDER, bl. 79. — Benaauwdheid om den hartkolk kon men als een kenschetsend teeken der ziekte beschouwen. THYSSEN, bl. 62. — Ook te *Gorinchem*. SNABILIÉ, bl. 78. — In *Oostfriesland*. FRICKE, S. 9, 11. POPKEN, p. 40. — Eene zeer verhoogde gevoeligheid van de maag, zoodat derzelver verrigtingen door anders geringe oorzaken, een dronk zuiver water, gestoord werden, waarbij een gevoel van ondragelijke benaauwende volheid, kolijkpijn, en bij kinderen hevige loop, ontstonden, kenmerkten te *Berlijn*, in Julij, *de Continuae remittentes*, bij welke ook de anderendaagsche typus duidelijk merkbaar was. HUFELAND, *Journ.* 1826. *November*, S. 116.

grond den aard der ziekte met anderen (52) gerustelijk voor *gallig* of *gastrisch* durven verklaren, en meenen, dat in Julij, Augustus en een groot gedeelte van September vele zoogenaamde *galkoortsen* voorkwamen. De voorafgaande *Symptomata* toonen genoegzaam, dat de oorzaak der opvolgende koorts moest gezocht worden in het *Systema gastricum*. Van daar de toenemende hevigheid, de schijnbare aanhoudendheid van de koorts in het begin, en de verandering in derzelver *typus* met verligting der ergste toevallen na gemakkelijke en verruimende ontlastingen. De herhaalde en spoedig op elkaar volgende koortsverheffingen ontwikkelden deze verschijnselen meer en meer. Na de ontlastingen volgde *remissie* van koorts, de volgende verheffing kwam vast altijd later, en de koorts werd duidelijker anderdaags. De tusschenbeide voortdurende toevallen, de opgezette iets volle doch weeke pols, waren verschijnselen eener *plethora apparens, commota, orgasmus, sive velocitas sanguinis*, ontstaande uit verhoogde opwekbaarheid, veroorzaakt zoo wel door de koorts als door de plaats gehad hebbende ontlastingen, hetzij deze door of zonder geneesmiddelen ontstaan waren. Een algemeen aanhoudend weldadig zweet verminderde deze walling des bloeds

(52) De aard der ziekte was van den beginne af catarrhaal gastrisch. *Rapport der Sp. Commissie*, bl. 195. De Hoogleeraren BAKKER en THUESSINK noemen steeds de ziekte te *Groningen* galkoorts. De Doctoren JORRITSMA, MULDER en ROELANTS, te *Hoorn*, THYSSEN, te *Amsterdam*, spreken overal van galachtige of gastrische verschijnselen, gastrisch ziektekarakter.

bloeds en verhoogde opwekbaarheid, waarna de koorts, het zigtbaar uitwerksel op het vaatgestel, spoedig afnam, en niet zelden geheel ophield (53). De buitengewone algemeen waargenomene verzwakking en uitputting, zelfs bij gering schijnende koortsachtige aandoeningen, en de meestal tegenstrijdige zamenkomst en opvolging van *active* en *passive Symptomata*, verre afwijkende van onze gewone herfstziekten (54), schijnen echter aan te duiden, dat de eigenlijke aard der ziekte dieper moest worden gezocht.

Deze *gastrische* aandoening scheen meer een gevolg van de buitengewone hitte, dan wel de eigenlijke natuur der ziekte te zijn, wier aard en bijzondere eigenschap naar ons inzien bestond in eene algemeen verhoogde ziekelijke aandoenelijkheid en gevoeligheid (*erythismus*) van het zenuwgestel, en van het *systema cardiacum* in het bijzonder, tegelijk met verminderd werkingsvermogen of verslapping des vaatsgestels en van de vaste deelen in het algemeen. Zulks schenen ons te bewijzen:

1°. De bestendig zwakke kleine pols, waarbij de geringe aandrang des bloeds den slagader slechts weinig deed uitzetten, en tegen den vinger aan-

(53) H. D. GAUBIUS, *Inst. Pathologiae*, § 409.

(54) Deze ziekte overtrof andere door het zonderlinge en schijnbaar tegenstrijdige in derzelver natuur. BAKKER, bl. 3. — Verschilde in zeer vele opzigten van de in *Friesland* gewone gal- of gal-zinkingkoortsen, welke anders jaarlijks aldaar plaats hebben, en werden zeker eigenaardig gewijzigd door eene bijzondere epidemische oorzaak. COULON, bl. 1.

aanslaan; de spanning van den slagader, waardoor de pols hard scheen, doch bij geringe drukking geen wederstand bood, de hieruit ontstane onderdrukking van den pols en geringe snelheid.

2°. De geheel onverwachte, onvoorziene en verraderlijk genoemde verzwakking van den lijder, welke geenzins overeenkwam met de schijnbare hevigheid en kortstondigheid der ziekte (55).

3°. De geringe werkzaamheid der levenskrachten (*symptomata activa*) bij het begin der ziekte (56). Het was een wezenlijk ziekelijk lijden (*passio morbosa*). Ieder geoefend geneesheer, die geleerd heeft de natuur waar te nemen, zag duidelijk, dat hij hier niet te strijden had tegen de hevige terugwerking van opgewekte en ingespannene krachten. Zoo ergens, hier gold het *vidisse in medicina est nosse*. Reeds in het begin der Epidemie, bij den eersten koorstaanval, was de zieke moedeloos, nederslagtig en scheen eene zware ziekte te vreezen. Hij lag meermalen geheel ter nedergeveld, en wist naauwelijks iets anders te zeggen, dan dat hij zeer ziek, benaauwd of pijnlijk was.

4°. De spoedige overgang der ziekte tot, ja zelfs het begin met zware zenuwaandoeningen, bedwelming, slaapzucht, beroerte, stuipen, flaauwte, waar-

(55) BAKKER, bl. 19, 23. MULDER, bl. 9.

(56) *Rapport der Sp. Commissie*, bl. 196. Een ligt nerveuse toestand was reeds in het begin der epidemie te *Groningen* niet te ontkennen. FRICKE, S. 7, 27.

waarop eene onverschilligheid, wezenloosheid, ja eene soort van verstandsverwarring volgde, die het diepst medelijden wekte, en zulks bij personen, die voor nog weinige dagen gezond waanden te zijn, of slechts één of twee koortsaanvallen hadden doorgestaan.

5°. De verscheidenheid in het voorkomen, en in de hevigheid der verschijnselen, welke zoodanig was, dat men soms denken konde geheel verschillende ziekten te zien. Dit schijnbaar verschil beruste in de meer of minder hevige aandoening van eenig *orgaan* bij dezen dan bij genen. Vandaar dat sommige meenden de koorts in het hoofd te hebben; andere alleen in den buik; gene weder een zonderling en niet te beschrijven toeval zonder eigenlijk ziek te zijn, geheel overeenkomstig de beschijvingen door TORTI, BURSERIUS en anderen van deze misleidende en gevaarlijke anderendaagsche koortsen gegeven.

6°. De bijzondere ontaarding der *secretien* van het geheele darmkanaal, waartoe wij ook de sprouw brengen; alsmede de algemeenheid van krampachtige aandoening van hetzelve, waardoor de ontlastingen of geheel werden opgehouden, of onder veelvuldige beangstigende en pijnlijke gewaarwordingen plaats hadden. Hiertoe meenen wij ook te behooren de algemeen waargenomene veranderde *secretie* van de huid, en de menigvuldige ziekelijke uitslagen, die zich tot geen vasten vorm lieten brengen. Voor vijfentwintig of dertig jaren zoude men deze Epidemie ge-

noemd

noemd hebben *febris bilioso-putrida*, zoo als werkelijk vele bejaarde ervarene plattelands heelmeesters dezelfde noemden. En in dien geest noemde zeker de hoogbejaarde Friesche geneesheer W. FOLKERSMA te *Leeuwarden* deze ziekte *Febris Pituitoso, sive Scorbutico-Biliosa* (57).

7°. De algemeenheid en gelijkaardigheid dezer verschijnselen bij verre de meeste zieken, hoe verschillende ook derzelver gestel anders mogte schijnen.

8°. De gelijkmatigheid in het beloop der ziekte, die bij allen van het begin tot het einde steeds bij tusschenpoozen heviger was, en reeds van het eerste begin af den lijder korter of langer tijd eenige verpoozing of verademing vergunde, hetwelk allezins met den aard der zenuwziekten overeenkomt.

9°. De epidemisch heerschende tusschenpoozende koorts. Wier eigenlijke natuur door de ervarendste geneeskundigen tot die der zenuwziekten gebragt wordt. Wanneer men het tusschenpoozend karakter uit het oog verloor, was alles een raadsel. Zoodra wij ons na de behandeling van eenige zieken hiervan meenden te kunnen en moeten overtuigd houden, gaf zulks ons een zeker vertrouwen, waardoor wij alle dreigende toevallen als spoedig voorbijgaande meenden te kunnen beschouwen, gedurende dezelve zeer voorzigtig te zijn met de toediening van genees-

mid-

(57) *Kort Verslag der Ziekten in Friesland*, bl. 23.

middelen, en eerst, wanneer deze onrustbarende verschijnselen begonnen te verminderen of te bedaren, meer werkzaam te handelen.

10°. De bijzonderheid, dat deze ziekte de geringe burgerklasse, kinderen, vrouwen en bejaarde zwakkelijke lieden vooral hevigst en langdurigst aanviel, zoodat onder deze het grootste getal slagtoffers geteld werd (58).

11°. De

(58) Onder de 2844 overledenen te *Groningen* waren 1006 kinderen beneden de tien jaren, en 1107 personen tusschen 50 en 90 jaren (volgens opgave van het boekje, *Herinnering aan het jaar* 1826); het getal der gestorvene vrouwen overtrof dat der mannen 150.

Ook in *Noord-Holland* was in de steden het getal der overledene vrouwen grooter dan dat der mannen. Te *Amsterdam* stierven 4351 mannen, 4457 vrouwen, in het geheel 8808, waaronder echter begrepen zijn 404 doodgeborenen. Hiervan stierven, na aftrek der doodgeborenen, 2878 kinderen beneden de tien jaren, en boven de 50 jaren 1387 mannen, 1893 vrouwen, te zamen 3280, zoodat er voor de tusschenjaren overblijven 2246.

In *Friesland* stierven in de steden 1330 mannen, 1520 vrouwen.

Opmerkelijk is het, dat in deze drie, door de ziekte vooral bezochte, provincien deze meerdere sterfte onder de vrouwen alleen plaats had in de steden, terwijl overal ten platten lande het tegendeel uit de sterflijsten blijkt, zoodat bijzondere oorzaken, uit de levenswijze af te leiden, de vrouwen nadeelig schijnen geweest te zijn.

In *Overijssel*, alwaar de ziekte ook een merkelijken invloed op de sterfte heeft uitgeoefend, had juist het tegendeel plaats; zoowel in de steden als ten platten lande was de sterfte onder de mannen het grootste.

Wan-

11°. De groote gevoeligheid, zwakkelijkheid en vatbaarheid voor terugvallen, die na de ziekte werd waargenomen.

12°. De wijze van sterven, die meest plaats had door uitputting en als in een' staat van bedwelming; waarbij het leven langzaam, veelal onverwacht, eindigde.

13°. De beschouwing der aanleidende oorzaken.

14°. De wijze van behandeling, waarbij de ziekte op de gemakkelijkste wijze overwonnen werd.

Uit dit oogpunt hebben wij deze ziekte beschouwd en behandeld als eene Epidemie van tusschenpoozende koortsen, die zich meer bijzonder onder volgende wijzigingen vertoonden.

I. Als *vrij regelmatige anderendaagsche koortsen*, (*tertianae simplices*) met *catarrhale* en *gastrische* aandoeningen, die met vermeerderde buiksontlasting of loop en zweet scheiden, in Junij en in de eerste helft van Julij.

II. Als *onregelmatige*, *verlengde en schijnbaar aanhoudende*, *of slechts aflatende* (*T. duplices*, *dupli-*

Wanneer men uit eene tienjarige berekening de gemiddelde sterfte in elke dezer provincien voor de eenheid aanneemt, vindt men voor die van het jaar 1826 de navolgende verhoudingen:

Groningen..2,4. *Noord-Holland*..1,4. *Friesland*..2,6. *Overijssel*..1,2. Zoodat *Friesland* de grootste sterfte ondervonden heeft. De grootste sterfte had te *Groningen* plaats in September, in de andere drie provincien in October. *Z. Jaarboekje over* 1826, *uitgegeven op last van Z. M. den Koning*, *Afd. Statistiek*, bl. 101 en volg.

plicatae, *protractae*, *subcontinuae*, *subintrantes*) met vermeerderde *gastrische* aandoeningen. De scheiding der ziekte was dezelfde, meestal op den zevenden, negenden of elfden dag. Over het geheel niet gevaarlijk, doch met buitengewone afmatting van krachten gepaard. In het laatst van Julij, Augustus en eerste helft van September.

III. Als *kwaadaardige*, *vergezeld met eenig gevaar dreigend ziekte verschijnsel* (*T. perniciosae*, *comitatae et corruptivae Burserii* (59), voornamelijk:

1. met geweldig benaauwende braakzucht (*cardiacae*); in Julij en Augustus.
2. met bort of loop (*cholericae*, *dysentericae*); reeds in Julij, vooral in Augustus.
3. met slaapzucht of beroerte (*soporosae*, *apoplecticae*); in Augustus, vooral in September en October.
4. met flaauwte (*Syncopales*); in dezelfde maanden.
5. met zekere ongevoeligheid, traagheid, (*stupidae*); in het laatst van Augustus en in September, October en November.
6. met verstopping en ontaarding der buiksingewanden, sterke vermagering en nachtzweet (*scor-*

(59) » Corruptivae fomitem febrilem non ex toto subigunt, neque ejiciunt, sed novam semper materiem fomiti suppeditant, aut sanos humores, aut solidas partes, ita depravant, commutant aut enervant, ut tota corporis oeconomia et constitutio ruat in deterius." *Inst. Med. Practicae*, I. p. 147.

(*scorbuticae*, *hecticae*); in het laatst van September, in October, vooral in November en December en in de eerste maanden van 1827.

Men zoude dus vier tijdperken der ziekte kunnen vaststellen: als:

I. De aanvang, na eenige vroegere voorboden, in het laatst van Junij en in Julij.

II. de ontwikkeling en snelle verbreiding in Augustus.

III. de hevigheid der ziekte in September en October.

IV. de vermindering en overgang tot naziekten van November tot het einde des jaars of liever tot ongeveer April van het volgende.

Hoezeer bij ondervinding overtuigd, dat *nerveuse* krampachtige aandoeningen der ingewanden menigmalen zeer misleidende zijn, en zonder naauwkeurige overweging van derzelver wijze van ontstaan, duurzaamheid, bestendigheid of veranderlijkheid bezwaarlijk en mogelijk wel niet altijd van ontstekingen kunnen worden onderscheiden, — en dat deze krampachtige aandoeningen weleens aanleiding geven tot ware ontstekingen, moeten wij echter opregt bekennen, dat het denkbeeld, dat deze Epidemie van eene ontstekingachtige natuur zoude zijn, niet bij ons is opgekomen, en wij later met verwondering gezien hebben, dat niet weinige zulks hebben beweerd, waaronder zelfs die bekennen, dat het ontstekingskarakter in deze ziekte zich meer helder vertoonde, en de vorm derzelver duidelijker was, dan wel in eenige andere ziekte (60); van welke stelling wij ons volstrekt geen denk-

(60) Dr. RIDDER, bl. 67.

beeld kunnen maken. Wij geloven wel, dat verhoogde gevoeligheid en opwekbaarheid (*erythismus*) onder sommige begünstigende omstandigheden tot ontsteking kan overgaan, evenwel leert de dagelijksche ondervinding, die door een oneindig aantal opregte geneeskundige waarnemingen van alle tijden kan worden bevestigd, dat een *erythismus nervosus* op zich zelven menigmalen bestaat, zonder tot *inflammatie* over te gaan, schoon aan de natuur zelve geheel overgelaten (61), en dat de opvolgende ontstekingen meestal een

(61) I. P. T. BARRAS, *Traité sur les Gastralgies et les Enteralgies. Paris* 1827, waarvan in October van hetzelfde jaar reeds eene aanmerkelijk vermeerderde tweede uitgave verschenen is. Wij noemen bij voorkeur dezen schrijver, omdat dezelve, als in het Capitool der moderne Geneeskunde, moeds genoeg gehad heeft, het nadeel der hedendaagsche aangebedene praktijk met overtuigende bewijzen aantetoonen.

Hoe ras wordt het oude vergeten, en tegen alle verwachting weder nieuw. In het midden der verloopene eeuw schreef een Fransch Geneesheer: » Men tapt het bloed af, zonder eenige zwarigheid te maken, zoo wel bij ouden en grijzen, als bij kleine kinderen; met één woord, het tooneel wordt bij ons in alle ziekten en kwalen met bloedstorting geopend.” En onze beroemde BOERHAAVE antwoordde zoodanig eenen bloeddorstigen Æsculaap, die eene kraamvrouw door herhaalde aderlatingen, bloedzuigers, oneindige purgatiën en klysteren, op den rand des grafs gebragt had, en in zijne verlegenheid hulp vroeg: » dewijl de kwade stoffe door zoo vele en zoo sterke ontlastmiddelen genoeg uitgeput is, zoo schijnt mij toe, dat er thans niets overig zij, dan de krachten van een zoo teder en zoo zeer verzwakt ligchaam te herstellen, en zich gedurende twee maan-

een bijzonder karakter vertoonen, waarop bij de behandeling hoofdzakelijk moet worden gelet (62).

Tot bewijs van den ontstekingachtigen aard dezer Epidemie worden vooral aangevoerd de ziekelijke aandoeningen van onderscheidene ingewanden bij het openen der lijken gevonden. Wij zullen derhalven in een gedrongen bestek deze bevindingen opgeven, en daarna ons oordeel over derzelver waarschijnlijk ontstaan laten volgen.

Vooral te *Groningen* zijn talrijke lijkopeningen gedaan, wier hoofdzakelijke uitkomst de volgende geweest is.

In de holte van het bekkeneel vond men bij overle-

maanden vooral te wachten van middelen, die de krachten uitputten. — En waarlijk, zonder dezen raad had men op dezelfde wijze voortgevaren. Zie *Verzamel. van Genees- Heel- en Artz. Aanmerkingen*, in den jare 1754 in het Fransch uitgegeven te *Parijs*, en vertaald te *Delft*, 1755. I. bl. 93, 560.

Hoevele bijdragen zoude de jongste Epidemie hier kunnen leveren! Nog lijdt eene jeugdige Dame, die, na hare eerste bevalling over buikpijn klagende, met aderlatingen, bloedzuigers, pappen, en de soberste diëet behandeld werd, en toen daarmede de pijn niet verdween, door onmatig gebruik van calomel eene ijsselijke kwijling kreeg. Evenwel week de veronderstelde ontsteking niet. Bij eene geheel tegengestelde behandeling, overeenkomstig den raad van BOERHAVE, begint zij langzaam, onder de zorg van eenen hooggeachten menschlievenden ambtgenoot, van hare uitputting te herstellen.

(62) *Inflammationes nothae, spuriae, occultae, asthenicae.*

ledenen aan zenuwkoortsen (*febres nervosae, typhoïdeae, soporosae, apoplecticae [primitivae sive secundariae ?]*) duidelijke bewijzen van voorafgegane *congestie* en zekere *inflammatie;* bij langen duur der ziekte, terugvallen, of naziekten, uitstorting van vocht in de hersen-holligheden, of in de plooijen van de verdikte *tunica arachnoidea.*

De borstingewanden waren gewoonlijk gezond, slechts meer of mindere sporen van vermeerderden aandrang des bloeds vertoonende. Bij de naziekten vond men veelal eenige verzameling van water, verweking of vertering der longen, tegennatuurlijke weekheid van het hart.

In de buikholte heeft men verre de meeste afwijkingen van den natuurlijken toestand gevonden. De lever, doch voornamelijk de milt, waren veranderd in kleur, grootte en vastheid, vertoonden blijken van ontsteking; vooral de laatste werd menigmalen week, papachtig en als met ontbonden bloed opgevuld en met verdikte vliezen omgeven gevonden. In later tijdperk der ziekte scheen de lever sterker aangedaan te zijn, meer vergroot, opgezet, bruin, livide, met zwart bloed gevuld; terwijl de milt ook vergroot maar vooral papachtig en week bleef.

De ingewanden waren met lucht opgezet van binnen de *tunica mucosa* of geheel rood of met roode stippen, roode, bruine of loodkleurige vlekken.

De klieren van het *mesenterium* waren zeer gezwollen, de *venae* met bloed gevuld.

De nieren in kleur en vastheid veranderd.

De

De galblaas gevuld met geele of zwarte gal; soms bij gevorderde jaren met steen (63).

Voor-

(63) Zie verder hieromtrent in het breede BAKKER, bl. 20. THUESSINK, bl. 35. NYHOFF, p. 28 etss., 87 et seq., die p. 27 zegt » parum plerumque cognitum erat de morbi historia » defunctorum praeter hoc unum, universe laborasse eos » febre epidemica intermittente, et sequelis hujus morbi » succubuisse." FRICKE s. 37, 50. Vooral het verslag van de plaatselijke Geneesk. Commissie, te *Groningen*, in HIPPOCRATES *Magazijn*, VII. 3 st., alwaar wij bl. 224-227 deze belangrijke gevolgtrekking lezen: » In geene der holligheden zijn derhalven zoo veelvuldige gebreken, zoo veelvuldige beledigingen, ontaardingen en wankleurigheid der » deelen gevonden, als in den buik, en daaruit alleen is » het dus ook allerwaarschijnlijkst, zoo niet volkomen zeker, » dat de zetel, of althans de kracht der ziekte zich voornamelijk bepaald heeft tot de ingewanden van deze holligheid; en bij gevolg waren deze ziekten grootendeels » gastrische ziekten. Vooral waren aangedaan de lever, en » inzonderheid de milt. Op grond hiervan zijn deze ziekten » van het begin der Epidemie af niet te onregt gehouden » voor gastrische of bilieuse ziekten. Het schenen meer » milt- dan leverziekten te zijn. De ondervinding leert, dat » de ongesteldheid en vergrooting van de milt zeer begunstigd worden door de schadelijke uitdampingen van moerassen en andere ongezonde gronden in warme luchtstreken. Deze miltziekte bestond in eene verweking, en zelfs » geheele smelting van hare zelfstandigheid, dus in eene » min gewone ontaarding, die overeenkomt met de verweking en smelting (*maceratio*) van de hersenen, maag en » darmen, ook met de *putrescentia uteri* en met *ulcus* » *noma*."

Rotting werd te *Groningen* niet waargenomen, daar de lijkopeningen spoedig na den dood verrigt werden, NYHOFF, p. 27.

Vooral evenwel moet hierbij worden gelet op het zeggen van den hoogleeraar THUESSINK: » Ik moet » hier aanmerken, dat de meeste zieken, waarvan wij » de opening der lijken ontvangen hebben, niet in het » begin der ziekte, maar meestal op het einde en » niet zelden stervende zijn opgenomen, en dat men » daarom geene ziektegeschiedenis en zelfs niet eens » den naam der ziekte, waaraan zij gestorven zijn, » konde opgeven. Voor zoo verre dit konde geschie- » den, heeft men dezelve onder zekere rubrieken » gebragt" (64).

Volgens ontvangene berigten zijn ook te *Sneek*, in *Friesland*, in October en November, eenige lijkopeningen gedaan, waarbij men weivocht in de onderscheidene plooijen van de *tunica arachnoidea*, verdikking derzelve, roodheid en uitzetting der vaten van de *pia-mater*, en vastheid van de zelfstandigheid der hersenen gevonden heeft.

De borstingewanden waren gewoonlijk gezond, slechts meer of mindere bewijzen van bloedophooping.

In de buikholte vond men bestendige ontsteking van de slijmvliezen der maag en ingewanden in verschillende graden van levendig rood en roodbruin, gewoonlijk meest kennelijk bij het klapvlies van het *coecum* en in het *colon*, soms met *ulceratie*. De vaten van het *mesenterium* waren zeer opgevuld, de klieren rood en gezwollen.

Op grond hiervan wordt de ziekte verklaard te bestaan in *febres intermittentes* of *simplices*, wier getal

zeer

(64) Eerst met de maand October volgens Prof. BAKKER, bl. 30.

zeer klein was, of vergezeld met meer of min sterke *phlegmasie* van de maag of darmen of van beide tegelijk, hetwelk meest plaats had. Verder meende men bij de zieken *pneumonie*, *pleuritis*, *catarrhus pulmonum*, ja zelfs eens *aneurisma cordis* waargenomen te hebben. De naam, geschiedenis en behandeling van de ziekten der overledenen ontbreken ons ook hier.

De Heeren H. F. THYSSEN en W. VROLIK openden in het gasthuis te *Amsterdam*, sedert November, vijftien lijken, waarbij de volgende ziekelijke veranderingen werden waargenomen.

De lijken vertoonden spoedig teekenen van rotting.

In het hoofd vond men geene aanmerkingswaardige afwijkingen; in de borst alleen zoodanige als uit medelijdenheid te verklaren waren.

Bij het openen van de buikholte verspreidde zich eene walgelijke reuk. Het net was vrij algemeen uitgeteerd, met zwarte of leikleurige vlekken of strepen. De lever was over het geheel weinig veranderd, minder dan men zoude vemoed hebben.

De darmen, vooral de dunne, waren uitgezet loodkleurig, hetwelk langdurige ontsteking gezegt wordt aan te toonen, en welke beweezen zoude worden door de uitgezette vaten der rokken, die zich als sterretjes vertoonden. De darmscheilsklieren waren vergroot en verhard.

De milt had het meeste geleden, deze was meest vergroot, verweekt, in eene brijachtige zelfstandigheid zonder stank overgegaan. De oppervlakte soms als verzworen, terwijl in vele gevallen eene zekere *granulatie*, in de meeste schijnvliezen, de voorafgegane

 ont-

ontsteking te kennen gaven. Doorgaans was met zoodanigen toestand van de milt eene ledigheid in de bloedvaten verbonden, en het weinige in de onderbuiks aderen aanwezige bloed was donker en zeer vloeijend.

Uit deze bevindingen trekt nu de Heer THYSSEN dit gevolg: » Zoo al de oorzaken en toevallen der ziekte » eenigen twijfel overlaten, of deze aandoening der » milt als ontsteking of haar gevolg te beschouwen » zij, wordt deze twijfel opgeheven door de ver- » schijnselen, welke de lijken hebben opgeleverd, en » al wil men ook de vergrooting en weekwording der » milt zelfstandigheid aan eene eigensoortige ziekte, » aan een bijzonder oplosbaar vermogen van het » bloed, of van andere vochten, aan eene uitzetting » der aderlijke vaten, toeschrijven, zijn echter de be- » wijzen van voorafgaande ontsteking niet te ontken- » nen (65). — Wij beschouwen deze weekwording der » milt als het gevolg van voorafgaande ontsteking, » welke, in stede van tot den gewonen uitgang in » verettering of verharding, in onze ziekte tot ver- » sterving of *gangraena* is overgegaan (66). — Deze » uitzetting en weekwording is het gevolg niet van » eenige tusschenpoozende koorts, maar van eene » onzuivere door het moeras smet voortgebragte ont- » steking, die door een eigensoortigen scherpen prik- » kel, door een meer aderlijken toestand van het » bloed, veroorzaakt, de eigenschap heeft bij voor- » keur op het aderlijk stelsel te werken, en met de

» milt

(65) Bl. 105-108. (66) Bl. 110.

» milt gelijktijdig lever, net, buikvlies en onderbuiks-
» klieren tot ontsteking te brengen" (67).

Wan-

(67) Bl. 124. — Ook bij SNABILIÉ vindt men twee lijkopeningen. Het eerste geval kan echter naauwelijks in aanmerking komen. Buitengewone omstandigheden verhaasten hier zeker toevallig den dood. Het tweede betreft een jeugdigen lijder, die lang aan eene tusschenpoozende koorts zukkelde, en comateus stierf. De buikingewanden waren met bloed opgevuld; de lever vergroot; de milt week; de maag door veel lucht uitgezet; in het dunne gedarmte drie *volvuli* of *invaginationes*; de dikke darmen door vele drekstoffen gevuld; de galblaas vol verdikte zwarte gal; het *omentum* geheel geconsumeerd; eene groote hoeveelheid water in de buikholte, bl. 21-29.

Een sterke, veertigjarige, Duitsche arbeider, die jaren lang gezond uit *Holland* in zijn vaderland terugkeerde, werd in den zomer van 1826 ziek. Vertrouwende op zijn sterk gestel gebruikte hij geene dan zoogenaamde huismiddelen, en stierf na eene ziekte van ongeveer tien weken geheel uitgeput. Behalven veelvuldigen onmagten of flaauwten, wist men geene bijzondere verschijnselen op te geven. Het lijk was mager; het aangezigt ingevallen geelachtig, met pijnlijke trekken; blaauwe vlekken aan de beenen, reeds voor het sterven aanwezig. De buik opgezet; bij de opening vertoonde zich het eerst de zeer vergroote donkerkleurige, sponsachtig weeke lever, die zonder eenige verharding, bij de insnijding veel zwart bloed ontlaste; de galblaas matig gevuld met bruingele gal. De maag weinig opgezet, uitwendig bleek groenachtig; de groote aders sterk gevuld; bij de opening verbreide zich eene stinkende lucht, en ontlaste zich een weinig groengele vocht; de inwendige rok was blinkende, sterk gezwollen, sponsachtig week, overal in celletjes of vakjes als verdeeld, hier en daar met kleine roode stipjes als bezaaid, en gemakkelijk af

te

Wanneer men nu deze ziekelijke verschijnselen met oplettendheid gadeslaat, die, zoo wij veronderstellen, meest waargenomen zijn in lijken van personen, die reeds lang of bij herhaling aan koortsen zukkelende uit gebrek hun toevlugt nemen tot ziekenhuizen, toen de ziekte derzelver toppunt bereikte, en dagelijks meer en meer door den invloed van koeler luchtgestel werd gewijzigd (68); — wanneer men verder dezelve met de opgegevene toevallen der ziekte vergelijkt, en daarbij denkt aan de oorzaken, die deze Epidemie hebben voortgebragt of bevorderd, dan dunkt ons zal ieder onbevooroordeelde stellig besluiten, dat dezelve niet tot de ware ontstekingsziekten, waarbij de werkzaamheden van het vaatgestel vermeerderd en

te scheiden. Deze toestand der *tunica mucosa* was diep in het darmkanaal kennelijk. De milt iets vergoot, weinig veranderd. Het *pancreas* opgezet door afgescheiden vocht, deszelfs ontlastbuis door eene sponsachtige zwelling als verstopt. De *plexus coeliacus* door zwelling tegennatuurlijk week, uitwendig grijsachtig wit, inwendig hier en daar roodachtig. De borstholte bevatte vrij veel water. De groote boesems der hersenvliezen waren met bloed gevuld; in de holligheden was een weinig water. — Bij een tweeden zag men genoegzaam dezelfde verschijnzelen. HUFELAND, *Journ. Junius* 1827, s. 86.

(68) Het komt ons voor, dat alle zieken wier lijken door den Heer THYSSEN geopend zijn, reeds lang voor hunne opneming in het gasthuis gezukkeld hadden, hoewel zulks niet algemeen wordt opgegeven: ook bleven de meesten nog verscheidene weken ziek bij eene prijzenswaardige omzigtige behandeling, doch die naar ons inzien ongenoegzaam was om de uitgeputte lijders te redden.

en verhoogd zijn, zal behooren te worden gebragt, en dat alleen vooringenomenheid of blinde ijver voor den zoo hoog geroemden tegenwoordigen toestand der geneeskunde zulks hebben kunnen beweren (69).

Wij achten het onderzoek naar den aard en de uitwerkselen eener ziekte door lijkopeningen zeer hoog, dan hetzelve moet onbevooroordeeld geschieden, even als bij geregtelijke beschouwingen; men moet niet iets willen vinden. » Hoe nuttig ook," zegt de geleerde en ervarene hoogleeraar THUESSINK te regt, » deze openingen zijn, leeren zij ons toch » alleen de verwoestende uitwerkingen dezer ziekte, » daar zij ons nogthans omtrent den aard en de » natuur derzelve weinig licht geven" (70).

Het hooge denkbeeld onzer vorderingen in de *diagnostiek* der ziekten doet ons veel hechten aan enkele ziekteverschijnselen, vandaar nieuwe namen en vormen der ziekten. De zucht om deze te scheppen beperkt

(69) Wij lazen voor weinige dagen: » L'art de guerir, » apres avoir fait pendant quelque années des progrès rapides, » est devenu de nouveau stationaire: la medicine moderne, » fondée sur l'anatomie, la physiologie, et les investigations » cadaveriques, seules bases susceptibles de lui assurer la » solidité, est enfin arrivée à sa phase de stabilité"!! Ook mogten deze plusieurs medicins recommandables vooraf eenige bladzijden van de geschiedenis der geneeskunde lezen om overtuigd te worden (?) van het ijdele dezer verleidelijke magtspreuken! — Maar helaas!

Hi narrata ferunt aliis, mensuraque ficti
Crescit, et auditis novum quid adjicit autor.

(70) Bl. 43.

perkt den blik des waarnemers en maakt zijn oordeel eenzijdig. » De ziekten, of liever derzelver namen, » zijn aan zekere mode onderworpen. Zoodanige, » die men eens als gewoonlijk voorkomende aanzag, » worden niet meer vermeld, terwijl andere, die » naauwelijks voor de eerste maal beschreven werden, » straks als geheel niet zeldzame ziekten worden op- » gegeven. Zoo werden de roosachtige ontstekingen » der *cellulosa* eens toegeschreven aan de verwonding » eener peesachtige uitbreiding. Na de ontdekking » der *vasa Lymphatica* trachte men alles door eene » *inflammatie* dezer vaten te verklaren, en na HUN- » TER's eerste mededeeling over de ontsteking der » aders werd alles op rekening van zoodanig eene » ontsteking gesteld" (71).

Modezucht, (zegt ergens de edele FORMEY,) doet meer dan overtuiging. Men spreekt van *electrische* en *magnetische momenten*, van allerlei vreemde magten, wil in navolging der staatskabinetten alles op nieuw or-

(71) A. DUNCAN, *Neue Samml. auss. Abhand.* VII. 4. s. 556. Wij kunnen niet nalaten hier aan te halen de woorden van den grooten TISSOT, boven velen bij de onderhavige ziekte een hoog gezag verdienende. » Lugendum sane, » 1) quod ob confusionem nomenclaturae medicae eodem » nomine diversi describantur morbi, unde fons errorum, » 2) quod saepe de praxi scripserint viri medice quidem docti, » ne mininum vero clinici, 3) quod plures hypothesi addicti, » ex hypothesi medentes, hypothesi obcaecati, integra » fide, causas morborum et remediorum vires alias observa- » verint et posteris tradiderint, quam fuerunt revera." *De febre biliosa Lauss. in proem.* p. X. — BURSERIUS I. p. 306.

organiseren, *centraliseren*, uit dit verheven *centrum* alles met een oogopslag overzien op eens en te gelijk beheerschen (72); — en houdt zich bij het ziekbed aan de leer van SYDENHAM, STOLL, SELLE, en andere getrouwe navolgers van HIPPOCRATES. Het *accommodatie Systema*, hetwelk veele brave *practici* in hunne schriften, tegen hunne oude genoegzaam bevestigde overtuiging, aan den dag leggen is zeer af te keuren, en hierdoor heeft men vroeger veel gedaan tot het aannemen van het *Brownnianisme*, en thans van het *Broussaisisme*, tot groote schade en verachting der edele geneeskunde, de verhevendste en moeijelijkste bezigheden voor den menschelijken geest, de kennis des maaksels, de waardering der vermogens en betrekkingen, de beoordeeling en herstelling der afwijkingen, van het pronkstuk der schepping, het kennelijkst bewijs van Goddelijke wijsheid en alvermogen.

Wij zullen geenzins ontkennen, dat de in de lijken gevondene ziekelijke verschijnselen met allen grond toegeschreven worden aan een toestand, die met ontsteking schijnt overeen te komen, waarbij de fijnste vaatjes en het weefsel der deelen worden aangedaan, en het geheel *orgaan* tot zijne gewone verrigtingen ongeschikt gemaakt; doch meenen deze ontsteking niet als de oorzaak der ziekte, maar als het gevolg der ziekelijk ontaarde *Secretien*, door de verraderlijk verzwakkende en de levenskracht verdovende oorzaken, den langen duur der ziekte en den uitgeputten staat

(72) SYDENHAM zoude zeggen: » Medicinam prorsus exulare satius esset."

staat der krachten te weeg gebracht, te moeten beschouwen, waarbij door den *Chemischen* invloed der langzaam meer en meer ontaarde vochten de vaste deelen, vooral de broosste, weekste en bloedrijkste buikingewanden, die van den beginne af toch het meeste geleden hadden, als ontbonden werden, en tot een staat van verweeking en rotting overgingen. Zulks bewijzen de spoedige staat van rotting bij de meeste lijken door THYSSEN waargenomen; de vermagering en uittering der ingewanden, vooral van het net, deszelfs blaauwe leikleur; de uitzetting der darmen door lucht; de verweeking en inwendige drabbige ontbinding der milt zelfstandigheid bij uitwendig gezonden schijn, derzelver als verzworene *gecorrodeerde* oppervlakte; de kleine roode of blaauwe sterretjes in de rokken der ingewanden; de donkere kleur, dun- en vloeibaarheid des bloeds. Hoe verre de schijnvliezen hiertoe gebragt kunnen worden, willen wij liefst niet beoordeelen, vermits wij uit de beschrijving weinig meenen te kunnen opmaken omtrent derzelver vastheid of vezelige zamenstelling. Intusschen hebben wij zelfs bij waterzucht, na langdurige koortsen ontstaan, meermalen de milt, de lever, de darmen hier en daar bedekt gevonden met zamenhangende kleverige, snotachtige, of dunne dradige vliezen, doch zouden nooit de zoodanige tot de eigenlijke schijnvliezen brengen, welke na ontsteking der ingewanden zoo menigmalen worden aangetroffen. Dat de milt volgens de bevinding bij de lijkopening meermalen schijnt ontaard geweest te zijn, zoude onzes inziens met den erkenden de levenskrachten verdovenden aard der ziekte allezins

zins overeenkomen. Als het broosste, weekste en sponsachtigste ingewand moest hetzelve den bloedaandrang minder tegenstand bieden dan de meer vaste lever. SYDENHAM zag na langdurige tusschenpoozende koortsen bij de kinders de uitzetting en vergrooting der milt, zoo het schijnt, meermalen en beschouwde zulks als een gunstig teeken (73).

Ook de oorzaken en toevallen der ziekte hebben dezen verzwakkenden aard overtuigend geleerd, en de geneeswijze heeft bevestigd, dat men hier geenzins met

(73) *Opera universa*, p. 110. *Ed. Nova* 1741. — MORGAGNE, *de sedibus Morb. Epist.* XXXVI: 18. M. BAILLIE beweert, zonderling genoeg, dat die buitengewone weekheid der milt, waarbij, na het verbreken van het alsdan zeer dunne bekleedsel, derzelver maaksel naauwelijks iets anders dan een zeer week, bruinachtig, met veseldraden en celleweefsel vermengd, slijm gelijkt, bij menschen van middelbare en hooge jaren zeer gewoon is, en naauwelijks voor eene ziekte gehouden wordt, daar deze toestand zich niet door eenig bijzonder ziekelijk gevoel schijnt te kennen te geven. *Anatomie des krankh. Baues*, s. 152. — z. ook PEMBERTON *Abh. u versch. Krankh. d. Unterleibes*, s. 79, op wiens zeggen, dat hij zelfs nooit ontsteking en verettering van de milt zelfstandigheid zag, Dr. ALBERTS aanteekent dat onder meerdere valsche stellingen van wijlen prof. MARCUS ook behoorde, dat de miltontsteking hoogstwaarschijnlijk even menigvuldig voorkwam, als die van ieder onderbuiksingewand, hetwelk de lijkopeningen bewezen, waarbij even dikwerf als onverwacht alle bekende gevolgen van ontsteking in de milt worden aangetroffen, want, wanneer zulks waar was, moest men verstomd staan over de blindheid van zoo vele groote praktici, die meenden deze ontsteking nooit waargenomen te hebben.

met een *primitiven* ontstekingstoestand te strijden had. In Julij, Agustus en in het begin van September, mogten zich hier en daar eenige *active* verschijnselen vertoonen, dezelve waren echter ras voorbijgaande, terwijl toch de ontstekingstoevallen, wanneer deze zich eens gevormd heeft, steeds aanhouden, toenemen en geenzins bij tusschenpoozen zich verheffen, hetwelk als strijdig met derzelver natuur door de beste schrijvers geleerd en door de ondervinding bevestigd wordt. En wanneer in overeenstemming met het dreigend voorkomen der ziekte eenige graad van merkelijke ontsteking ware gepaard geweest, dan zoude de sterfelijkheid oneindig grooter geweest zijn, en de dood veel spoediger hebben plaats gehad.

Eindelijk wanneer inderdaad ontsteking met derzelver, hoe dan ook genaamde, gevolgen, in eenig ingewand de kiem der ziekte ware geweest, hoe zoude het dan mogelijk zijn, dat de nablijvende tusschenpoozende koortsen soms jaren duurden zonder het leven te benadeelen, wij zwijgen, van te bevoordeelen? Dan moesten hier te lande verharde ingewanden wel zeer algemeen zijn. Hoe zoude het mogelijk zijn deze slepende koortsachtige aandoeningen door brandewijn met peper, door allerlei *Sympathische magnetische* kuren, zoo als wij vroeger en ook dit jaar gezien hebben, te verdrijven, wanneer hier eene *chronische* ontsteking of ontaarding der ingewanden moest worden verondersteld? Heeft de ondervinding ooit geleerd, dat ontstekingsziekten, *acute* of *chronische*, door verbeelding verdreven zijn?

Intusschen zij het nog verre van ons, ook bij deze ver-

zwakkende oorzaken en geringe uitdrukking van verhoogd werkingsvermogen, in allen gevalle de mogelijkheid eener *Secundaire*, verborgene, onzuivere ontsteking te ontkennen. Van de vroegste tijden af hebben de naauwkeurigste geneeskundigen zoodanigen toestand, ook bij de herfstziekten, waargenomen, en de moeijelijkheden daardoor bij derzelver behandeling ontstaande met alle naauwkeurigheid opgegeven. Dit echter heeft hen geenzins verleid den eigenlijken aard der ziekte uit het oog te verliezen, en hunne getrouwe waarnemingen en voorschriften strekken ons tot eene waarschuwende bake (74).

(74) C. H. A. ROY, *Onderzoek of de theorie van asthenische ontsteking nieuw zij*, in *G. H.* en *N. Verhandelingen der eerste klasse van het K. N. Instituut* D. III.

TWEEDE HOOFDDEEL.

Algemeene en byzondere oorzaken der ziekte.

Tot de buitengewone oorzaken dezer Epidemie moeten wij in de eerste plaats brengen de bestaande of gevestigde ziekte gesteldheid *Constitutio Epidemica stationaria*), die uit tot nog toe, en denkelijk altijd, onverklaarbare oorzaken ontstaande, de voorkomende koortsziekten een eigen vorm, beloop en karakter geeft, die wel door den waarneembaren invloed der jaargetijden en plaatselijke omstandigheden kunnen worden gewijzigd, doch steeds gedurende derzelver opperheerschappij zich telkens in den eersten staat weder vertoonen, totdat deze door den toenemenden invloed eener andere ziekte gesteldheid verzwakt en overwonnen wordt. Wij meenen dan, dat het algemeen van het begin tot het einde waargenomen tusschenpoozend karakter dezer Epidemie aan zoodanig eene gevestigde ziekte gesteldheid moet worden toegeschreven.

Dat de tusschenpoozende koortsen tot de landziekten van alle lage moerassige gedeelten der aan zee gelegene Nederlandsche Provincien behooren, zal door niemand der zake kundig worden ontkend. Het is vast

vast zeer bevreemdend hier bijna dagelijks van deze te hooren spreken, terwijl ginds, op een geringen afstand van weinige uren, in dezelfde provincie, de naam naauwelijks bekend is, en deze koortsen zeer zelden worden gezien (75). Intusschen leert de ondervinding, dat zij in sommige jaren veel algemeener worden waargenomen dan wel in anderen, zoodat er alsdan eene overheerschende, voorbeschikkende en opwekkende oorzaak schijnt te bestaan, die deze algemeenheid bevordert, terwijl de meer kennelijke jaarsgesteldheid derzelver karakter wijzigt. De ware hersteller der praktische geneeskunde en getrouwe waarnemer der natuur TH. SYDENHAM zeide reeds, dat naar zijn inzien de tusschenpoozende koortsen meer Epidemiesch heerschten dan wel eenige andere ziekten (76); en indien eene twintigjarige oplettende waarneming en aanteekening der voorkomende ziekten, in eene matige landstad en derzelver omstreeken, hier iets ter bevestiging kan bijdragen, zouden wij de stelling van SYDENHAM gerustelijk voor waar durven verklaren. Wij wagen het te dien einde een kort en vlug-

(75) In *Friesland* heeft men in de landtaal daarvoor eene afzonderlijke benaming; *tjienst* noemt men eene tusschenpoozende koorts, b. v. *oare deys tjienst*, anderendaagsche, *tertiana*, *tredde deys tjienst*, derdendaagsche, *quartana*; terwijl men, *goarre* noemt eene aanhoudende koorts, vooral die gepaard gaat met gastrische aandoeningen. Iets soortsgelijks heeft volgens J. FRANK plaats in het *Poolsch* en *Russisch*; de *continua* heet *goraczka*, *Z. Prael. Prax. Medicae universae*, I. 1. p. 8.

(76) *L. c.* p. 251.

vlugtig overzigt onzer waarnemingen hier ter stede te geven, waarbij wij slechts de hoofdzaak zullen in het oog houden, en alle nuttelooze uitweiding en aanhalingen vermijden, die spoedig een geheel boekdeel zouden uitmaken.

Op de wel vrij algemeene, doch goedaardige, *gastrische* koortsen, die zich bij matige warmte in Julij en Augustus van het jaar 1806 openbaarden, volgden tegen den winter, en in het voorjaar van 1807 vrij algemeen regelmatige tusschenpoozende koortsen, die bij de hitte des zomers in Julij en Augustus wel meer aanhoudend schenen, en met bort, loop en andere *gastrische symptomata*, vergezeld gingen, doch reeds bij het begin van September tot den anderendaagschen vorm weder terugkeerden, zich meermalen herhaalden, verdubbelden en zeer lastig waren, echter algemeen geene dreigende verscheinselen vertoonden. Bij het gure, koude en regenachtige weder in het laatst van November vereenigden zich *catarrhale* en *rheumatische* aandoeningen met de steeds nog aanwezende *gastrische* verschijnselen, waardoor de natuur dezer koortsen niet verbeterde; vooral werd evenwel de borst aangedaan; zenuwachtige toevallen zagen wij zelden. De koorts was steeds gematigd, soms zuiver anderendaags, en ging bij verbetering altijd tot den tusschenpoozenden vorm over. Gewoonlijk worden, om het min volmaakte des vrijen tusschentijds bij het toenemen der ziekte, deze koortsen *galachtige* of *catarrhale aflatende koortsen* (*remittentes catarrhales sive biliosae*) genoemd, ofschoon derzelver begin en einde steeds eene meest an-

de-

derendaagsche, zeldzamer eene derdendaagsche; koorts is.

Het koude voorjaar van 1808 deed deze koortsen tot ongeveer Julij voortduren. De koorts bleef meest gematigd met anderendaagsche verheffing tegen den middag of avond, soms zuiver anderendaags, ook wel derdendaags, ten minste gedurende de eerste aanvallen, die de ziekte niet zelden voorafgingen. — Opmerkelijk was de algemeene overhelling tot *diarrhoë*, vooral na den vierden dag met gunstige gevolgen. De *crisis* volgde den zevenden of negenden dag met een algemeen zweet, en zwaar, veelal roodachtig bezonken urin. In Augustus vertoonden zich zoogenaamde galziekten bij de toenemende drooge warmte; doch daar deze spoedig door onbestendig weder vervangen werd, kwamen de tusschenpoozende koortsen onder allerlei vorm zoo menigvuldig terug, dat slechts weinige daarvan bevrijd bleven. Zij waren algemeen hardnekkig, vooral de *Quartanae*, en recidiveerden bestendig. De kina verdreef dezelve slechts voor korten tijd. De toen genomene proeven met het *Arsenicum* hadden hier en daar schadelijke gevolgen, die wij zelfs met grooten angst ondervonden hebben.

In het koude voorjaar van 1809 heerschten deze *intermittentes* algemeen, en maakten steeds terugvallen. Eene zuigeling van vier weken kreeg in de maand Mei eene geregelde *tertiana*. Bij eenige kinderen zagen wij *scarlatina*, die zich evenwel niet verbreidde. In de zomer- en herfstmaanden waren er vele *gastrische* koortsen; doch minder, dan in het vorige jaar; andere *symptomata* werden reeds bij het veran-

 der-

derlijk koud saizoen in October verdrongen door *catarrhale*, met zenuwtoevallen vergezelde, aandoeningen, waarbij zich veel *aphthae* vertoonden, en de ziekte wel eens met overvloedige kwijling eindigde. Vooral diegene, welke bij herhaling, soms een jaar en langer, aan tusschenpoozende koortsen gesukkeld hadden, werden door deze *catarrhale* hevig aangetast. Het *intermitterend* karakter werd onduidelijker, de koorts meer aanhoudende. Volgens onze waarnemingen eindigde hiermede deze *constitutio intermittens stationaria*, wier laatste sporen bij het koude voorjaar in den gematigden zomer van 1810 geheel verdwenen, en die zich niet weder openbaarden voor den zomer van het jaar 1818.

De gesteldheid dezer tusschenjaren, die zich geenszins door zoo algemeen verbreide *gastrische* koortsen, zelfs niet in het zeer warme jaar 1811, en waartoe ook de volgende meestal koele zomers, vooral die van 1815, 1816 en 1817 minder geschikt schenen, maar bijzonder door borstaandoeningen, uitslagziekten, *variolae, scarlatina, morbilli* en *kinkhoest*, kenmerkten, meenen wij als niet ter zaken dienende met stilzwijgen te mogen voorbijgaan. Echter moeten wij melden, dat de zonderlinge vermenging van *catarrhale* en *gastrische symptomata* in den zomer, vooral in den laten herfst van het jaar 1817 vermoeden liet, dat wel eenige verandering in den loop en het karakter der ziekten konde plaats hebben.

Het jaar 1818 begon zeer onstuimig. Met het begin van Februarij vertoonden zich kwaadaardige zinkingkoortsen, soms dadelijk bij den aanval met slaap-

zucht

zucht en stijve onbuigzaamheid van het geheele ligchaam, die menig een spoedig in een' staat van bedwelming, ook met blaauwe vlekken op de borst, de armen en beenen deden sterven. De aderlatingen, die wij door sommigen bij deze ziekten zagen in het werk stellen, schenen ons geheel nadeelig. In Maart openbaarden zich hierbij pijnlijke aandoeningen der buikingewanden; een ruime geregelde stoelgang, drie of vier maal daags, in de eerste dagen der ziekte had een' gunstigen invloed. In de warme maanden Junij en Julij heerschte algemeen neiging tot loop. In de koelere maand Augustus vertoonden zich weder tusschenpoozende koortsen met neiging tot loop, spoedige uitputting van krachten; zonderlinge aandoening der hersenen, onverschilligheid, verslagenheid van geest, slaapzucht, evenwel niet zeer algemeen. De lijders verdroegen geheel geene verzwakkende behandeling. Het zachte, gematigde, drooge herfstweder scheen derzelver verdere ontwikkeling niet te begunstigen, ofschoon er, uit hoofde des weinig gevallenen regens, algemeen gebrek aan water was. Den 17^den^ December vonden wij nog de meeste sloten buiten de stad geheel droog, zoodat de landlieden van heinde en verre het water voor hunne beesten op de stallen moesten halen, vermits het*z*elve in de groote vaarten of buitenwaters bijzonder zout was. In de maand November vertoonde zich in sommige aan zee gelegene streken dezer provincie eene vrij spoedig doodelijke koortsziekte onder de paarden, die ook in de eerste maanden van het volgende jaar nog hier en daar werd waargenomen. Deze dieren waren als in een oogen-

blik van alle kracht beroofd, vielen plotselijk tegen den grond, en waren volstrekt onvermogende zich weder op te rigten.

De maand Januarij van het jaar 1819 was zeer mild en gaf verscheidene aangename voorjaarsdagen. Reeds den vierden plukten wij eene primula veris, en in het laatste der maand vertoonden zich de spreeuwen. Het zoo veranderlijk en onbestendig weder in de beide volgende maanden, deed de tusschenpoozende koortsen spoedig het hoofd opsteken en vergezeld gaan met zeer ernstige *catarrhale* en *rheumatische* aandoeningen, die wel eenige overeenkomst hadden met die van het jaar 1818. Met April vertoonden zich de aangename voorboden van gematigd weder, en er volgde een zeer warme zomer, met sterke droogte, tot in October. November gaf veel regen, en reeds in het begin van December reed men op schaatsen. In April werden de *tertianae* reeds vrij algemeen, en gingen vergezeld van toenemende *gastrische* aandoeningen, die zich bij de volgende warmte meer en meer ontwikkelden, en met benaauwende braakzucht en spoedige afmatting van krachten gepaard gingen, vooral in September en October. De tong was meest weinig belegd, witachtig met roode vochtige randen. Braakmiddelen vermeerderden de benaauwdheid; zachte buikontlastingen gaven de meeste verligting. De koortsen schenen wel aanhoudend, doch bij de eerste gunstige verandering kwam de tusschenpoozende vorm voor den dag. In December waren weinige zieken. Over het algemeen waren deze tusschenpoozende koortsen vrij geregeld, tastten vooral kinderen

en

en jongelieden aan, en werden meest, wanneer voor geregelden stoelgang gezorgd werd, gemakkelijk door kina verdreven, zonder kwade gevolgen na te laten.

In Augustus roofde het miltvuur menig stuk hoornvee en enkele paarden. In September en October werden de landen door ontelbare legers van muizen verwoest, en later hoorden wij van eene schurftachtige ziekte onder de katten, die zich voornamelijk tot aan den kop bepaalde, en waaraan vele uitteerende stierven.

De strenge doch kortstondige winter van 1820 scheen deze heerschende ziektegesteldheid niet te hebben verdreven, daar zich reeds in Februarij meer en meer *intermittentes* begonnen te vertoonen. *Rheumatische* en *catarrhale symptomata* waren in de eerste maanden de algemeenste. Bij de matige bestendige zomerwarmte, vooral in September, vertoonden zich *gastrische* aandoeningen, doch steeds met *catarrhale* gepaard, die de koortsen tot het zenuwachtige deden overhellen; eene zachte *diaphoretische* behandeling voldeed het beste, hoezeer men steeds zorgen moest voor geregelde buiksontlasting; de kina was vroegtijdig schadelijk. Van April tot September leden vele kinderen aan stuipen. In October en November vertoonde zich de *intermitterende* vorm meer en meer zuiver, evenwel waren er niet vele zieken.

In November openbaarde zich weder even als in 1818 eene snel doodelijke koortsziekte onder de paarden.

In de vier eerste, meest koude en onbestendige, maanden van het jaar 1821 waren minder tusschen-

poozende koortsən, dan in 1819 en 1820, ofschoon dezelve den hoofdvorm gedurende het geheele jaar daarstelden. In Junij en Julij heerschten op sommige dorpen *gastrische* koortsen met slaapzucht, waaraan vele stierven, en waarbij de lever bijzonder scheen aangedaan te worden; bij eene eenëntachtigjarige, voorheen steeds gezonde, vrouw, vonden wij dezelve tot verzwering overgegaan, tegelijk met buikwater. Augustus gaf weinige zieken, doch met het begin van September werden velen plotselijk ziek met walging, braakzucht of braakachtigen hoest, en overhelling tot loop. Het waren eigenlijk verlengde *tertianae,* die veelvuldige recidiven veroorzaakten. Braakmiddelen waren niet algemeen aan te wenden, zachte *purgantia* voldeden het beste, en de ziekte eindigde met zeven of negen dagen. In November en December hielden deze *gastrische* toevallen genoegzaam geheel op, en gaven plaats aan zuivere *intermittentes.*

In sommige Hollandsche steden vertoonden zich met het einde des jaars mazelen. In *Friesland* ontstond in de maand Julij eene schielijk doodelijke ziekte onder de varkens, die zich spoedig over die geheele provincie verspreidde, en ook de volgende jaren voortduurde.

Tot aan Mei was het voorjaar van 1822 koel en veranderlijk. *Intermittentes tertianae* en *quartanae;* veelal *recidivae,* waren de meest voorkomende ziekten. Tegen het einde van Maart vertoonden zich hier de mazelen vrij algemeen, en hielden in Mei op; zij roofden vele kinderen. In de warme, drooge maand Junij begonnen zich vele *tertianae* met walging, bort,

loop

loop enz. te vertoonen, die bij de bestendige drooge warmte in Junij en Augustus een overgroot aantal zieken gaven. De koortsen waren van den beginne af om den anderen dag het hevigste. Sommige waren, na overvloedige ontlastingen, met drie of vier dagen beter. Bij toenemende ontwikkeling der *gastrische* verschijnselen werd de koorts schijnbaar aanhoudende. Na voorafgegane ruime ontlastingen was een algemeen zweet met dik bezonken urin hoogst weldadig. In Augustus nam de ziekte een zeer ernstig aanzien, de lijders braakten geweldig, werden spoedig zeer zwak, kregen eenige meest niet gevaarlijke overhelling tot het *nerveuse* of *putride* met bedwelming, slaapzucht, stille ijling, overvloedige *aphthae*, doch herstelden eindelijk na ruime, veelmalen herhaalde, dikwerf van zelfs ontstaande, ontlastingen, onder het gebruik van een afkookzel van kina met *sp. vitrioli* of *nervina*. In September en October waren eene menigte recidiven. November en December waren zeer onstuimig, stormachtig, en in December was, behalven eenige *quartanae*, genoegzaam alle ziekte opgehouden.

Verre was het, dat de strenge winter van 1823 de heerschende ziektegesteldheid deed verdwijnen. De tusschenpoozende koortsen, die met het einde des verlopenen jaars genoegzaam ophielden, vertoonden zich reeds weder in Januarij als *tertianae* met *catarrhale* en *rheumatische* aandoeningen. Menigvuldiger evenwel waren niet zeer hevige ontstekingachtige aandoeningen der borst, en bij hoogbejaarden *apoplectische* toevallen. Tot in Junij hadden wij meest alle nachten vorst; de *catarrhale* toevallen hielden, of-

 schoon

schoon steeds verminderende, aan; de *intermittentes* duurden voort. Bij de meerdere warmte in Julij en Augustus vertoonden zich slechts weinige koortsachtige ziekte, veelal vergezeld met eene ligte walging, hoest en pijn in de borst, die steeds van plaats veranderde. In September en October klaagden wel vele over *gastrische* aandoeningen, walging en verstopping, doch meer over stekende pijn en spanning in de regter of linker bovenbuikszijde. Loop echter was zeldzaam. De hoest, die steeds vrij algemeen plaats had, was soms hevig en zeer pijnlijk met bloedige fluimen, en verraadde eene duidelijke neiging tot ontsteking, die meestal verdween na een overvloedig zweet, waartoe eene sterke overhelling werd waargenomen. In eenige gevallen werden aderlatingen vereischt; meestal voldeden *vesicatoria* op de pijnlijke plaatsen. In de regenachtige koude maand November verdwenen de *gastrische* verschijnselen, en maakten plaats voor verkoudheden. De *intermittentes*, die wij toen waarnamen, waren meest recidiven, somwijlen met waterzucht.

Bij het zachte weder in Januarij en Februarij van 1824 openbaarden zich weder vele *intermittentes*, meest *tertianae regulares* of *quartanae recidivae*, hetwelk bij het meer gure weder in April niet verminderde. Zij waren steeds vergezeld met *rheumatische* of *catarrhale* aandoeningen, en weken na een voorafgegaan *purgans*, onder het gebruik van kina met *sal ammoniacum* en *tart. emeticus*. Mei was wel matig warm, doch de morgens en avonden waren steeds koel; Junij meer koel dan warm, en droog. De

tus-

tusschenpoozende koortsen schenen zich bij de ontwikkeling van *gastrische* verschijnselen, nu en dan nog gepaard met een lossen *catarrhalen* hoest, te verschuilen onder de beginnende *remitterende* galkoortsen, die in Julij toenamen. Bij matige warmte in Augustvs begon het getal der zieken aanzienlijk toe te nemen, en was in de warme September en de stormachtige maanden October en November vrij groot, evenwel niet zoo groot als in 1822. In het algemeen was er in Julij en Augustus overhelling tot bort, braakzucht en loop, met sterke afmatting van krachten; het begin der ziekte meest schijnbaar gering; de koortsvorm dubbel anderendaags; de pols meest slap, weinig versneld. Over het geheel was de ziekte gemakkelijk; zachte *purgantia*, die pappige *sedes* te weeg bragten, waren voldoende. In September was de overhelling tot loop minder, men klaagde meer over verstopping of trage ontlasting en winderige spanning van den buik; de koorts bleef steeds anderendaagsch, met neiging tot overvloedig zweet, ofschoon de lijder zich ook in den tusschentijd ongesteld gevoelde; de tong was wit, ook bruin, vettig, met witte stippelige randen, en bleef na de ziekte lang pappig slijmig. Herhaalde ontlastingen waren steeds volstrekt noodzakelijk; soms scheidde de ziekte met eene overvloedige afscheiding van taai speeksel. In October verbreidde zich de ziekte het algemeenste, meestal gingen drie of vier aanvallen eener *tertianae*, soms *quartanae*, vooraf. Men klaagde over zwaarte boven de oogen, hoofdpijn, brandende hitte, slapeloosheid en sterke neiging tot zweet. Het beloop der koorts

koorts werd geheel onregelmatig. Braakmiddelen werkten zeer ongelijk en kwamen niet altijd te pas. Kina moest niet te vroeg gegeven worden; voor dat de ontlasting gemakkeliik en geregeld werd, konden deze koortsen niet duurzaam door kina worden onderdrukt. *Nerveuse* aandoeningen waren niet algemeen. In November werd het tusschendpoozend karakter van dag tot dag duidelijker en zuiverder. Vele kregen recidiven. Soms volgde waterzucht. De stormachtige maand December leverde een overvloed van terugvallen, soms met bort of sterk braakachtig hoesten.

De opene winter van 1825 bevorderde deze terugvallen, die wel eens gepaard gingen met *catarrhale* aandoeningen, hoest, enz., waarbij sommigen ter dege gebruik maakten van aderlatingen. De geduchte stormmaand Februarij, de vorstige Maart deden vele tusschenpoozende koortsen ontstaan, steeds met *catarrhale rheumatische* aandoeningen. April was bij afwisseling meer zonnig. Mei over het geheel vrij helder. De koortsen kenmerkten zich steeds door anderendaagsche verheffing. Allen klaagden over eenig pijnlijk gevoel in de borst, met schorren, raauwen hoest, keelpijn, doch meer over walgelijkheid, braakzucht, vooral na den hoest, spanning en volheid in den bovenbuik, verstopping. Bij het aangename weder in Junij werden deze *gastrische* aandoeningen duidelijker, en in Julij algemeen onder de kinderen, alhoewel het getal zieken nog niet groot was. Bij de toenemende warmte in Augustus ontwikkelden dezelve zich snel, vooral bij de vrouwen. De *intermittentes*, meest *tertianae*, gingen veelal na eeni-

eenige aanvallen tot zoogenaamde remitterende gal-koortsen over (77), die meer als in de vorige jaren vergezeld gingen met hevige maagpijn, geweldige kolyken, *cholera*, loop, stuipen, flaauwten en ligte *soporeuse* aandoeningen. De benaauwende braakzucht was vrij algemeen, en de loop soms bovenmatig, dertig en meermalen in een etmaal; ook zagen wij dikwerf *aphthae*, vooral in September. In October gingen deze koortsen weder tot *tertianae* over, zoo als zij begonnen waren. Terugvallen waren zeer algemeen, vooral in November en December, met verstopping der ingewanden, trage ontlasting, waterzuchtige zwelling der beenen, *anasarca*, *asthma humidum*, doffe pijnen in de vleeschzige deelen, *scorbutieke* zweeren aan het tandvleesch, vooral bij kinderen; buikwaterzucht was zeer zelden. In het algemeen schenen bij de lijders de buikingewanden zeer gevoelig en over te hellen tot eene tegennatuurlijke vermeerderde *secretie*, er was zekere *turgor*, zon-

(77) In den herfst van 1825 waren te *Groningen* goedaardige anderendaagsche, hier en daar derdendaagsche, koortsen, BAKKER, bl. 17. Geene gal- of najaarskoortsen, vrij vele zuivere tusschenpoozende, die tamelijk hardnekkig waren, gedurig instorteden, en zelfs gedurende den winter, het voorjaar, ja zelfs bij sommigen gedurende den zomer bleven voortduren; ook enkele kwaadaardige, met soporeuse of apoplectische toevallen. THUESSINK bl. 4. — In onderscheidene overstroomde oorden van *Friesland* heerschten in Augustus en September, volgens ingekomene berigten, vele herfstziekten, genoegzaam overeenkomende met die van 1826, doch meer van een galachtigen aard.

zonder bepaalde aanwijzing, vooral in het begin; tegen of na het afloopen der koorts volgde steeds buiksontlasting.

Uit dit overzigt blijkt genoegzaam, dat sedert 1818 eene kennelijke overhelling bestond tot tusschenpoozende, meest anderendaagsche, koortsen, die zich vooral kenmerkten door *gastrische* toevallen, hier te lande algemeen bekend onder den naam van *galziekte*, waarbij hevige tegenwerking van het vaatgestel, aanhoudende heete koorts, zeldzaam was, zich in enkele gevallen slechts in het begin vertoonende, en eene spoedige afmatting van krachten met kennelijke neiging tot zenuwaandoeningen veel meer in het oog liep. Het gebruik van braakmiddelen vorderde veel omzigtigheid. Zachte oplossende en ontlastende middelen bragten deze koortsen algemeen spoedig tot derzelver oorspronkelijken vorm terug. Buitengewone zenuwaandoeningen, vooral de meest aftobbende walging, onstuimige loop, bestendige hoofdpijn, bij aanhoudende slapeloosheid en drooge huid, ijling of lastige ongedurigheid en verwarring bedaarden onder een omzigtig gebruik van *opiaten*, terwijl eindelijk de kina met *sal ammoniacum*, zachte *diaphoretica*, of eenig losmakend middenzout, de nablijvende koorts verdreef. Algemeen was evenwel het gebruik van de kina in de eerste tien of veertien dagen nadeelig, de koorts hield soms wel op, doch de lijder bleef ziek, was naar, akelig, lusteloos, opgeblazen, aamachtig, en kreeg zeker binnen weinige dagen op nieuw koorts met benaauwdheid en walging. Alleen bij volkomene ontspanning, ophouding van allen *turgor*, zeker ver-

val-

vallen aanzien van den lijder, werd de kina met zekerheid en een spoedig gunstig gevolg toegediend. De strenge winter en meer koele jaarsgesteldheid van 1820 en 1823 waren niet in staat geweest deze koortsen geheel te verdrijven. Begunstigende omstandigheden, aangename bestendige, soms sterke, zomerwarmte, zoo als in 1822, 1823, 1824 en 1825, ontwikkelden dezelve sterk, en waarschijnlijk zouden zij bij meer begunstigende omstandigheden zich in grootere hevigheid hebben vertoond, die, zoo wij meenen, in 1826 zamenliepen, om aan deze koortsen eene zoo groote algemeenheid en dreigend voorkomen te geven, als wij bij de beschrijving gezien hebben.

Algemeen komt men tegenwoordig daarin overeen, dat zekere smetstof (*miasma*), door warmte uit moerassige gronden ontwikkeld, als de oorzaak dezer koortsen moet worden beschouwd, die daarom door sommigen met den naam van *moeraskoortsen* worden bestempeld; en het is zekerlijk niet te ontkennen, dat vooral in lage moerassige streken deze koortsen worden aangetroffen. Waarin evenwel de natuur dezer smetstof bestaat, is tot nog toe door niemand voldoende geleerd, en wij moeten ons tevreden stellen met de uitwerkselen van dit verondersteld iets eenvoudig en getrouw op te merken (78). Voorafgegane vochtigheid,

(78) Experientia potius quam eudiometria noxas paludum explorare debemus. C. SPRENGEL, *Path. Gen.* p. 229. — Certe ipsum corpus humanum aegrotans physicis optimum instrumentum meteorologicum exhibere potest. J. FRANK, *Prae Praxeos* I. 1 p. *L.* XIX. — De kennis van den dampkring is aan allen bijna geheel verborgen, met uitzonde-

heid, opvolgende bestendige warmte, daardoor ontstaande sterke uitdamping des waters, en aanhoudende droogte zonder veel wind schijnen wel de voorwaarden, waarbij zich deze smetstof vooral ontwikkelt. Vochtigheid alleen is ongenoegzaam, zoo als koele vochtige jaren, vooral 1815 en 1816 bewijzen. Kortstondige warmte, zelfs hitte, zoo als gewoonlijk hier te lande in het laatst van Julij en in Augustus plaats heeft, veroorzaakt wel bort en loop, doch bij het verminderen der warmte volgen niet steeds tusschenpoozende koortsen, zij verbreiden zich niet algemeen, en houden bij veranderlijk regenachtig, koud herfstweder, spoedig op. Aanhoudende droogte eindelijk, zonder bestendige warmte, schijnt evenmin derzelver ontwikkeling te bevorderen, zoo als in den droogen herfst van 1818 overtuigend bleek. Zekere bestendigheid van drooge warmte, weinig afgewisseld door onweders, winden en regenbuijen, schijnt dan een hoofdvereischte tot de ontwikkeling, algemeene verbreiding, en duurzame werking dezer smetstof, zoo als veranderlijk weder, koude en winden zulks steeds verhinderen. Het voorname uitwerksel dezer smetstof meent men te zijn zekere ziekelijke aandoenlijkheid des zenuwgestels, bijzonder van de zenuwen der buiksinge-

wandering van een zeker algemeen verband tusschen derzelver afwisselingen en de daarmede doorgaans te zamengaande veranderingen in het organisch leven, bijzonder in de ziekten der menschen. BAKKER, bl. 41. en Dr. THYSSEN schreef onlangs, dat de grootste scheikundigen tot heden vruchteloos de natuur dezer smetstof poogden te ontsluijeren, bl. 9.

wanden (79), waardoor veelvuldige buitengewone verrigtingen en afscheidingen dier ingewanden ontstaan, de levenskrachten gewoonlijk spoedig worden ondermijnd (80), en de grond gelegd tot velerlei kwaadzappigheden (*cachexiae*), dat deze aandoeningen bestendig onder den vorm van koorts om den anderen of derden dag verergeren, en voornamelijk door het gebruik der kina kunnen en moeten worden bestreden.

Naauwelijks durven wij ons hier in de verdere ontwikkeling dezer zaak inlaten, daar wij vrezen slechts met andere woorden of door omzetting te zullen herhalen, hetgeen zoo vele geleerde mannen vroeger hebben aangevoerd. Het komt ons intusschen voor, dat dit vooronderstelde moerasgif iets eigendommelijks, een qualitatief vermogen moet bezitten, waardoor in de dierlijke bewerktuiging iets vreemdaardigs wordt opgenomen, en een tegennatuurlijken toestand of geschiktheid tot ziekte (*seminium*) te weeg gebragt, die zelfs door de geringste toevallige bijkomende oorzaken kan worden opgewekt, en tot dadelijke ziekte overgaan. En dit eigendommelijke meenen wij niet zoo zeer aan de uitvloeizels van moerassige gronden,

(79) F. HOFFMAN, H. BOERHAVE, G. V. SWIETEN, J. B. BURSERIUS, J. FRANK, C. SPRENGEL en vele andere hebben zulks getracht te bewijzen.

(80) Equidem ego sic aestimo, diuturna sane observatione, et frequentissima monitus: aërem paludosum, sive hepatico-hydrogeneus sit, sive negativa potissimum electricitate noceat, vitae sensiferae inaequalem producere distributionem, vegetationis vero et vis motricis debilitatem C. SPRENGEL, *Path. Gener.* p. 229.

den, als wel aan eene algemeenere onbekende oorzaak te moeten toeschrijven. Daarin moet onzes inziens de grond gelegen zijn van het verschil der epidemiesche koortsen, op deze en gene tijden bij schijnbaar gelijke kennelijke omstandigheden waargenomen; daarop berusten de overeenkomst der ziekteverschijnselen bij een groot aantal als op een tijdstip, na een koelen morgen, een zwaren stinkenden morgen of avonddaauw, ziek wordende personen van onderscheiden ouderdom, ligchaamskrachten en staat. Indien dit beginzel slechts *dynamisch quantitatief* werkte, is deze overeenkomst van verschijnselen bij zoo vele zoo verschillende menschen ons eene onverklaarbare duisterheid. Welke eerste verandering er in de dierlijke bewerktuiging plaats heeft, weten wij niet. De ondervindig leert, dat deze langer of korter tijd vooraf bestaan kan, zonder dat de eigenlijke ziekte uitbreekt; dat schoon de aanleidende of opwekkende oorzaak geweken schijnt, het uitwerksel nogtans voortduurt, of als van zelve zich op nieuw vertoont. Wij gelooven wel, dat deze vreemdaardige oorzaak zekere aandoening, opwekking en terugwerking van het *organismus* te weeg brengt, doch zulks aan ontsteking alleen toe te schrijven, zoo als men thans wil, schijnt ons even eenzijdig, als men voor weinige jaren alleen zwakte wilde erkennen.

Onder de begunstigende omstandigheden dezer epidemie komt in de tweede plaats in aanmerking de geduchte overstrooming van het jaar 1825. Verre was het, dat in den loop van dat jaar al het ingestroomde zee- of opgestuurde binnenwater konde worden ont-

last.

last. De laagste landen waren geheel drassig geworden, alle groeikracht was verstikt. Zij waren als dood, en hadden het aanzien van omgeploegden slikkerigen grond, in wier omtrek zich een onaangename muffe als rottige damp verbreide, inzonderheid des morgens en des avonds. Zulks was met vele weidlanden, in *Friesland* vooral, nog het geval in het voorjaar en tegen het begin van den zomer in 1826 (81). De over het geheel slechts gematigde warmte van den zomer en herfst van 1825, deed wel langzaam veel water verdampen, hetwelk de geringe koude en vorst van den winter weinig schenen te verhinderen, daardoor echter wierd de dampkring overladen met waterdeelen, welke reeds in het begin van Januarij 1826 bij toenemenden vorst, zoo hier als elders, den grond met eene aanzienelijke hoeveelheid sneeuw overdekten. De spoedige invallende sterke dooi deed het water sterk opzetten, en gaf hier en daar aanleiding tot nieuwe overstroomingen. Ook waren in Januarij vele mistige dampige dagen met zuidelijke winden. Dit alles gaf overtuigend te kennen de groote vochtigheid van den dampkring, die door de vroege, voor dien tijd buitengewone warmte, droogte en noordelijke winden in Maart en April nog vermeerderd werd. Wij houden ons dan overtuigd, dat de drassige en als rot-

(81) Schoon de Provincie *Groningen* weinig van de overstroming had te lijden, bevatte evenwel het noorder middendeel, de voorname zitplaats van de ziekte, in het voorjaar van 1826 eene aanmerkelijke hoeveelheid van water. BAKKER, bl. 44.

rottende oppervlakte der lage en kleiachtige weid- en bouwlanden, die in tegenoverstelling van met zand vermengde of geheel zandige gronden, het water het langste behouden, de groote hoeveelheid waters, die diep in de onderscheidene overstroomde gewesten was ingedrongen, en vele polders had ondergezet, welke in het voorjaar van 1826 op lange na niet waren uitgemalen, of wier bodem nog met eene drabbige, slibbige korst overdekt was, en de vermenging van het zee- met het zoete binnenwater, waardoor in 1825 alle met zeewater overstroomde streeken niets als brak water opleverden, en zelfs nog in den zomer van 1826 kleine diepe meertjes, tot welke het zoute water ter naauwernood was doorgedrongen, niet geheel zuiver waren (82), alle gevolgen van de overstrooming, als aanleidende, gelegenheid gevende, oorzaken tot ziekte teregt moeten worden beschouwd, wier uitwerking waarschijnlijk zoude zijn achtergebleven, wanneer de zwangere wolken zich in overvloedige regenbuijen vroegtijdig hadden ontlast. Doch bij de spoedig volgende warmte in Mei en Junij, die in Julij en Augustus tot eene buitengewone hitte steeg, en in September, October en het eerste gedeelte van November, langzaam begon te verminderen, die door zeldzame regens en onweders en zeer zwakke, in de zomermaanden meest noordelijke, in den herfst vooral zuidelijke winden, naauwelijks wierd verkoeld of gematigd, moest onzes inziens, en op grond der algemeene

(82) Zie omtrent het nadeel der vermenging van zee- en zoetwater, THYSSEN, bl. 7 en de aldaar aangehaalde schrijvers.

meene erkende wijze van ontstaan van het veronderSteld moerasgift, deze nadeelige uitwerking zeer kennelijk worden (83).

Beschouwen wij thans in de derde plaats den buitengewoon warmen heeten zomer. Dat de zomer van 1826 de gewoone warmte zoo in maat, als langdurigheid en bestendigheid, verre overtrof, zal wel niet in het breede behoeven te worden herinnerd, en is reeds meermalen door ons aangeduid. De heer THYSSEN, die den stand van den thermometer gedurende 1826 te *Amsterdam* heeft opgegeven, zegt dat de zomer de gewone middelbare warmte omtrent 4° overtrof (84). Daar wij ons bij gebreke van volledige eigene waarnemingen niet in staat bevinden op dit punt

(83) En dit wordt ook bevestigd door het verslag der lofwaardige Commissie ten behoeve der Noodlijdenden, door de heerschende ziekte in *Friesland*, in de maand November 1826 in de nieuwspapieren geplaatst, waarbij dezelve zegt. » Het zijn voornamelijk de overstroomde Grietenijen, die » het hevigst door de ziekte worden aangetast."

Niet onbelangrijk is hier de aanteekening van Dr. FRICKE omtrent het kerspel *Rodenkirchen*, in het *Oldenburgsche*, alwaar in het eerste jaar na de overstrooming van 1717 weinige, het tweede vele menschen ziek werden, en het getal der sterfgevallen bijna de helft meerder, en in het derde jaar ongeveer vier dubbeld werd. Ook in 1826 stierven aldaar vele. In 1825 had de sterfte de gewone niet overtroffen. S 20.

(84) Bl. 43. Zie verder de weerkundige waarnemingen buiten *Haarlem* in de *Alg. Kunst* en *Letterbode* van het jaar 1826, en het *overzigt over de gesteldheid des weders* van dat jaar. *Letterbode* 1827. N°. 2.

punt eenige vergelijking te maken, moeten wij zulks aan anderen overlaten, en zullen ons hier alleen bepalen bij de opgave van den invloed dier buitengewone warmte, in zoo verre dezelve in verband stond met andere natuurverschijnselen, om de ziekte voort te brengen.

Wij zouden onzes inziens het doel dezer verhandeling miskennen, wanneer wij hier wilden nagaan de onderscheidene en tegenstrijdige gevoelens, die de geneeskundige scholen omtrent de *mechanische chemische* en *dynamische*, werking der warmte op het menschelijk ligchaam hebben geleerd. Wij zouden slechts naschrijven, hetgeen bij de natuur- en ziektekundigen in het breede kan worden gevonden. De ondervinding bevestigd de leer van CELSUS, » Calor » concoctionem prohibet, somnum aufert, sudore di- » gerit, obnoxium morbis pestilentibus corpus afficit, » jecur et lienem inflammat, mentem hebetat et ut » anima deficiat, ut sanguis prorumpat, efficit" (85). En onze diepzinnige, thans bijna vergetene, landgenoot H. D. GAUBIUS heeft deze leer verder zoo goed ontwikkeld en uitgebreid (86), dat de nieuwste Pathologen tot nog toe daaraan niets wezenlijks hebben kunnen toevoegen, en zonder 's waardigen mans naam te noemen, bijna zijne woorden herhalen (87).

De-

(85) *De Medicina*, *Lib.* I. *Cap.* IX. *Lib.* II. *Cap.* I. Cf. et HIPPOCRATES, *in Aphor. Sect.* V. *Aph.* 16.

(86) *Pathol.* §. 423, 424.

(87) Zie J. W. H. CONRADI, *Handb. der allg. Pathologie* 1826, die in de voorrede de verdiensten van den klassieken GAUBIUS, en zijne meesterlijk geschrevene *Pathologie* met lof erkent.

Deze buitengewone heete zomer was dan daardoor vooral schadelijk, vermits hij zamen trof met andere reeds bestaande ongunstige omstandigheden. Zijne invloed werkte vooral op eene grootere uitgebreidheid lands, die door de voorafgegane overstrooming tot moeras verkeerd, en met zoutdeelen doortrokken was, en bij andere tijden tegen het voorjaar droog of met gras begroeid is. De grootere overvloed waters gaf aanleiding tot vermeerdering van de vochtigheid van den dampkring, die zich reeds vroeg door zware dikke daauw, waarbij de lagere streeken als in zee herschapen wierden, 's morgens en 's avonds te kennen gaf. Dus wierd de ontwikkeling, vermenigvuldiging en schadelijke hoedanigheid, van het moerassmet bevorderd, en de hitte moest door bijkomende vochtigheid in nadeelige uitwerking op onze ligchamen toenemen (88).

Eindelijk meenen wij, dat onder de buitengewone natuurverschijnselen, die op het ontstaan en de wijziging der ziekte invloed gehad hebben, moet gebragt worden de plotselijke koude, na voorafgegane sterke warmte, in het midden van Junij en vooral in de eer-

(88) GAUBIUS, §. 429, 430. CONRADI, §. 237, 241. — De uitwasemingen van uitdroogende moerassige gronden zijn, vooral door heete en drooge zomers, en naar mate de uitdroogende oppervlakte grooter is, den eenen tijd veel schadelijker dan op een anderen tijd, wanneer veel regen, sterke wind en koude zomers den dampkring dikwijls ververschen, en de uitdampingen in eene geringe maat doen plaats hebben. F. W. BUCHNER, *Verh. over den invloed der Droogmakerijen*, bl. 7.

eerste helft van de maand Julij, waarop de ziekte zich bijna overal vrij gelijktijdig begon te ontwikkelen, bij de volgende onafgebrokene warmte algemeen te verbreiden, en op denzelfden voet en wijze aan te houden, tot dat door eenige onweersbuijen in September de hitte gematigder wierd, de ziekte tegen het einde dier maand met *catarrhale* en *rheumatische* aandoeningen zich begon te vereenigen, en langzaam meer en meer tot tusschenpozende koortsen over te gaan, die evenwel veel vergezeld waren met overblijfselen der vroeger doorgestane ziekte bij diegene, welke bij herhaling wierden aangetast.

Ontegenzeggelijk is het, dat de uit deze algemeene oorzaken ontwikkelde ziekte op zommige plaatsen veel sterker gewoed heeft dan op andere, waartoe derhalven bijzondere en plaatselijke omstandigheden hebben moeten medewerken. Zoo heeft in *Groningerland*, waar de overstrooming geene zoo geduchte verwoestingen als elders veroorzaakten, vooral het noordelijk gedeelte *Appingadam*, *Delfzijl* en omstreeken, bovenmate echter de stad *Groningen* geleden. De naast aan zee gelegene plaatsen echter, van de *Zoutkamp* af tot aan *Delfzijl*, werden later en tevens zachter door de ziekte aangetast (89). In *Friesland*, van welke schoone Provincie twee derde gedeelte van twee tot zes en dertig palmen was overstroomd geweest (90), woedde waarschijnlijk de ziekte het algemeenste en he-

(89) BAKKER, bl. 16, 42.

(90) J. VAN LEEUWEN, *Gesch. Tafereel van den Watervloed in Friesland*, bl. 12.

hevigste. Voornamelijk zijn de door zeewater overstroomde binnenlanden zwaar bezocht: *Sneek*, *Heeg*, *Woudsend*, *Lemmer*, *Joure* en omstreeken, *Wolvega* en *Heerenveen* leden verschrikkelijk, zoodat te *Heeg*, *Woudsend* en *Lemmer* bijna niemand gespaard gebleven is. Doch ook andere plaatsen, waar noch zeewater noch buitengewone opstuwing van binnenwater heeft plaats gehad, zijn niet verschoond gebleven. In het noordelijk gedeelte leed vooral *Dokkum* zeer sterk, in het westelijke *Franeker*, *Leeuwarden* en de menigvuldige omliggende dorpen, alwaar de ziekte zeer algemeen dreigende, doch niet buitengewoon gevaarlijk was. *Bolsward*, dat alleen bedreigd wierd van het opgestuwd binnenwater, had zeer vele ernstige zieken, terwijl de zeeplaatsen, die veel van de overstrooming te lijden hadden, *Harlingen*, *Makkum*, *Workum*, *Hindelopen* en *Stavoren*, wel over ziekten, doch over geene bijzonder menigvuldige of kwaadaardige, klaagden, hetwelk vooral te bewonderen is van *Workum*, daar de aan de stad grenzende polder, het *Nieuwland*, geheel ondergeloopen en tot een stinkend moeras verkeerd was, die in 1826 naauwelijks hier en daar een schaduw van vruchtbaar land vertoonde.

In *Overijssel*, wier overstroomde oppervlakte berekend is op omtrend zeventien vierkante duitsche mijlen, ruim negen honderd tweeëndertig vierkante nederlandsche mijlen, of drieënnegentig duizend bunders, dus ruim drie elfde deelen van het geheel (91), hebben, even

(91) J. TER PELKWIJK, *Beschr. van Overijssels Watersnood*, bl. 24.

even als in *Friesland*, de met zeewater overstroomde plaatsen het meest door de ziekte geleden, zoo als *Kuinre*, *Blokzijl*, *Vollenhove*, *Zwartsluis* en de in derzelver omtrek nabij de verwoeste zeedijken gelegene gehuchten en buurten, als *Ossenzijl*, *Calenberg*, *Muggebeet*, en langs de vaart tusschen deze plaatsen, alwaar bijna allen ziek waren of werden, terwijl de naaste landgemeenten, het westelijk en zuidelijk gedeelte van *Steenwijkerwold*, het lage *Giethorn* en *Wannepperveen*, die door de menigvuldige regens in den herfst van 1824 buitengewoon hoog binnenwater hadden, over het geheel een zeer lage en met breede uitgeveende plassen omgeven grond, veel minder van de ziekte hadden door te staan. De stad *Zwolle*, ofschoon het geheele kerspel geinundeerd wierd, schijnt weinig van de ziekte ondervonden te hebben. In het overstroomd gedeelte van *Drenthe*, zoo als te *Meppel*, moeten ook geene buitengewone ziekten geweest zijn.

In *Noord-Holland* is de stad *Hoorn*, schoon van de overstrooming verschoond, vooral door de menigvuldige ziekte aldaar bekend geworden, die evenwel bij eene zeer geschikte geneeskundige behandeling weinig gevaar heeft opgeleverd en vrij spoedig bedaarde (92). Het overige gedeelte dezer lage en waterrijke provincie, al-

(92) Zie MULDER en ROELANTS, *Bijdrage* meermalen aangehaald, alwaar bl. 2 gezegd wordt, dat te *Broek in Waterland*, welke geheele streek door zeewater is overstroomd geweest, en lang bezet gebleven, geene ziekten van aanbelang geweest zijn. Het tegendeel schrijft Dr JORRITSMA:

» *Broek*

alwaar de overstrooming zoo vele rampen veroorzaakte, heeft mede wel in de ziekte gedeeld; echter in veel geringer mate als *Groningerland*, en bijzonder *Friesland*. Ook *Amsterdam* schijnt door de ziekte bezocht te zijn, evenwel niet zoo algemeen of doodelijk, dat zij den naam van buitengewoon of kwaadaardig zoude verdienen (93).

Maar welke zijn nu deze bijzondere plaatselijke omstandigheden? Van *Groningen* worden ons als bijzondere plaatselijke bijkomende en medewerkende oorzaken aangegeven, morzigheid der straten; eene van water ontbloote met alle onreinheid vervulde en een ondragelijken stank verwekkende gracht, het *Boterdiep*; armoede door het steeds verminderen van werk, het verval der fabrieken, van den koophandel en van het vertier; slegt en gemeen voedsel; misbruik van sterken drank; neerslagtigheid en verwaarloozing; vooral ook het gebrek aan goed drinkbaar water (94).

Mo-

» *Broek in Waterland*, en geheel *Noordholland* aan deze » zijde van *Amsterdam*, heeft ook wel degelijk in de ziekte, » hoewel dan in minderen graad, gedeeld." *Tijdschrift voor Gen.*, *Heel.*, *Verl. en Sch. Wetenschappen*, enz. II. 2. bl. 16.

(93) Zie Dr. THYSSEN's *Verh. over de Herfstkoortsen te Amsterdam.* — Volgens den Hoogl. THUESSINK heeft deze ziekte de geheele kust der Noord- en Oostzee, tot zelfs *Denemarken* en *Zweden* geteisterd, bl. 1. Daar ons intusschen geene nadere berigten omtrent deze rijken zijn bekend geworden, hebben wij ons met het opgegevene moeten vergenoegen.

(94) THUESSINK, bl. 71—74. BAKKER, bl. 55, 64. FRICKE, S. 16.

Mogelijk zullen andere provinciën deze oorzaken niet zoo algemeen erkennen. Op die plaatsen in *Friesland*, alwaar de ziekte voornamelijk geheerscht heeft, zal wel niemand over gebrek aan zindelijkheid en reinheid der straten, vooral bij drooge zomers klagen. Ook *Noord-Holland*, en vooral het zindelijke dorp *Broek*, zouden deze beschuldiging geenzins verdienen. Armoede, bij het toenemend verval van fabrieken en handel, zal waarschijnlijk in onze provinciën nagenoeg algemeen dezelfde zijn. In *Friesland* was vast door de gevolgen der overstroming de armoede onder de landbewoners aanzienelijk toegenomen. Het jaar 1826 beloofde een groot aantal derzelve of geheel geene of schaarsche vruchten van hunnen zwaren arbeid, ontoereikend voor eigen onderhoud en ongenoegzaam om de opofferingen en lasten, die de verwoeste velden hadden gevorderd, te vergoeden of langer te dragen. Van daar ook hier ongetwijfeld veel mismoedigheid en vrees voor de toekomst. In *Overijssel* was mogelijk deze toestand nog erger, hier zien wij echter vooral de zeeplaatsen door de ziekte aangedaan, die in *Groningen* en *Friesland* veel verschoond wierden. Gebrek aan goed drinkbaar water schijnt intusschen ook ons eene voorname en in de overstroomde gewesten vast algemeen waargenomene oorzaak, ofschoon dezelve zekerlijk niet alles in dezen gedaan heeft, hetwelk de buitengewoon drooge zomer, herfst en winter, van 1818 bewijzen. Sommige plaatsen in *Friesland* hebben buiten alle tegenspraak bij drooge zomers geenzins te roemen op goed put- of welwater, en dit is vooral te *Sneek* en omliggende lage streeken het geval,

waar

waar deze waterputten in het algemeen zeer ondiep zijn, en spoedig grondig water geven.

Moeijelijk blijft dus de uitvorsching dezer bijzondere oorzaken te zijn, omdat dezelve mogelijk dikwerf te gering schijnen of niet genoegzaam in het oog loopen. Intusschen meenen wij onderscheid te moeten maken tusschen *die plaatsen*, waar de overstrooming van 1825 nog blijkbare sporen had nagelaten in uitgebreide, buitengewone, moerassige velden, waarin zedert het vorige jaar reeds eene rottige gisting had gehuisvest, wier uitwazemingen bij het zakken van het water en de vroegtijdige warmte het moerasgift vast dagelijks ontwikkelden; — en *andere*, alwaar zich deze smetstof eerst bij de toenemende hitte in Junij en Julij uit gewone ondiepe vaarten en sloten begon te vormen. De eerste hebben onwedersprekelijk heviger en langduriger geleden, zoo in *Friesland* als in *Overijssel*. De algemeen lager gelegene kleilanden behielden door de verweeking veel langer het water dan de hoogere losse zandgronden, die veel vroeger uitdroogden, en daarin schijnt ons voornamelijk de grond gelegen, waarom deze ziekte zich als bij uitsluiting tot de klei schijnt te bepalen. In *Frieslands* zandige streeken, waar het zeewater niet was doorgedrongen, heeft zich geene ziekte vertoond, doch wel degelijk, waar zulks was voorafgegaan. Even zoo was het met de overstroomde veengronden, wier hoogere plaatsen bij het zakken des waters en de toenemende warmte vroegtijdig schadelijke dampen verbreidden, die steeds moesten toenemen. Op de andere plaatsen, alwaar geene overstrooming had plaats gehad, ont-

ontwikkelden zich deze nadeelige dampen bij den algemeenen overvloed van water veel later, en in geringere hoeveelheid, waaraan, alsmede aan de mindere zoutheid van den grond, wij meenen te mogen toeschrijven, dat zich hier de ziekte gematigder en minder langdurig vertoond heeft, zoo als in *Frieslands* westelijk met ontelbare sloten en vaarten doorsneden gedeelte, te *Hoorn*, waar de grachten 's zomers bij droogte en hitte in stinkende moerassen verkeerd worden, en mogelijk elders plaats had.

Wij gevoelen wel dat nog alle zwarigheden hiermede niet zijn opgeheven. Doch wanneer wij verder in aanmerking nemen, dat met de eerste warmte en droogte in Maart; steeds meer en meer bestendige N. N. O., of N. W. winden gepaard gingen, die evenwel slechts eene geringe beweging in den dampkring veroorzaakten, dan zullen wij ons geenzins verwonderen, dat in het zuidelijk gedeelte van *Friesland* en het daaraan grenzend gedeelte van *Overijssel*, in het noord en oostelijk deel van *Groningerland*, en in het aan de Zuiderzee grenzende oostelijk gedeelte van *Noord-Holland*, welke alle aan het geweld van de overstroming in 1825 waren blootgesteld geweest, deze schadelijke uitdampingen, die zich weinig boven de oppervlakte des gronds verheffen, meer of min zijn opgehoopt geworden en gehouden door de zeewinden, die zich gewoonlijk aan de kusten doen gevoelen. Met de tegengestelde Z. W. en W. winden en toenemende aanhoudende hitte in Julij, en de volgende maanden moesten zich natuurlijk deze dampen meer en meer verbreiden, over de tegenover gelegene

plaat-

plaatsen, zoo als in *Friesland* met het noordelijk gedeelte, en in de, tegen het noorden in een inham der zee gelegene, stad *Hoorn* plaats gehad heeft (95).

Onder de bijzondere plaatselijke omstandigheden komt derhalven naar ons denkbeeld hoofdzakelijk in overweging, of ten gevolge van de overstrooming in deze en gene streeken buitengewone moerassige velden waren ontstaan, of daarop veel of weinig zout of brak water stond, of zij omringd waren door dijken, dan of zij zich bij gunstige winden gemakkelijk van het overtollige water konden ontlasten; wanneer zij begonnen zijn uit te droogen, of zulks langzaam of spoedig geschiedde; of de ontwikkelde dampen zich gemakkelijk langs den grond konden verspreiden, dan [illegible] of

(95) Omstreeks Julij vertoonde zich de ziekte te *Appingadam*, en in het noordelijk gedoelte van het *Hunsingo* kwartier, en scheen van daar eene zuidwestelijke strekking te volgen, en zich, ofschoon met zeer ongelijke hevigheid, over de provincie te verspreiden. BAKKER, bl. 15. Met genoegen lezen wij later bij Dr. BUCHNER. » De westelijke » winden, welke in deze gewesten de heerschende zijn, komen » mij voor deze verschijnselen [dat bij de groote droogmaking in *Noord-Holland*, *Alkmaar* minder, *Hoorn* daarentegen het meeste van ziekten geleden heeft,] op eene » hoogstwaarschijnlijke wijze te verklaren. Deze uit zee » waaijende winden ververschen en zuiveren de lucht te » *Alkmaar* aanhoudend, maar over de lage en moerassige, » pas drooggemaakte gronden heenstrijkende, en met derzelver uitwasemingen vermengd, alvorens zij *Hoorn*, of » de andere zijde van *Noord-Holland* bereiken, worden » voor die steden verderfelijk, en voeren de stoffelijke oorzaken voor ziekten aan." t. a. p. bl. 157.

of onderscheidene beletselen, hooge ringdijken, singels van boomen, nabij gelegene boschrijke buitenplaatsen enz., zulks meer of min verminderden of vertraagden. Uit deze en soortgelijke gronden meenen wij te moeten verklaren, waarom de lage landgemeenten van *Overijssel*, *Steenwijkerwold*, *Giethorn* en *Wannepperveen*, alwaar altijd overvloed van water gevonden wordt, en het ingestroomd zeewater door het buitengewoon hoog binnenwater van den vorigen herfst veel ververscht werd, minder hebben geleden. Waarom het stinkende *Workumer Nieuwland* door hooge dijken omgeven, bij de zwakke zeewinden, zijne schadelijke dampen niet heeft kunnen verbreiden, en door de landwinden later onschadelijk gemaakt wierd. Waarom *Sneek*, *Heeg* en *Woudsend*, wier lage grond en menigvuldige ondiepe putten en poelen door het zeewater geheel bedorven waren, *Joure*, *Wolvega* en *Heerenveen*, wier omstreken met veelvuldig laag en opgaand boomgewas beplant zijn, zoo bijzonder door de ziekte hebben geleden. Waarom in de stad *Groningen* in het laagste en het meest aan de overstrooming blootgesteld noordelijk en westelijk gedeelte de ziekte eerst ontstaan is, en zich een tijd lang heeft opgehouden, voor dat zij zich verder zuid oostwaards verbreidde, en waarom de hooge gedeelten minder zwaar door de ziekte schenen aangedaan te zijn (96).

Denken wij nu aan de gevestigde algemeene ziektegesteldheid, aan de geduchte overstrooming van het jaar 1825, aan derzelver ontzettende gevolgen, die niet

(96) BAKKER, bl. 57. THUESSINK, bl. 7, 9.

niet geloofd en gewaardeerd kunnen worden, tenzij men deze akelige tafereelen met eigene oogen aanschouwde, — aan de treurige verwoestingen in 1826 op vele plaatsen nog aanwezig, — aan de zware aanhoudende werkzaamheden, die derzelver opruiming en herstelling, vooral in dit jaar, overal vorderde; voegen wij hierbij eene vroege, bovenmate heete en langdurige, zomer; eene bijna aanhoudende droogte gedurende drie maanden, — bijna even bestendige windstilte of slechts geringe morgen- en avondkoelte, dan zullen wij ons voorzeker niet verwonderen over de algemeenheid der ziekte, maar wel dat dezelve niet een veel grooter aantal slachtoffers heeft weggeroofd.

Konden wij verder in dien geest, zoo als wij straks in het algemeen voorstelden, van iedere stad, dorp of huis, door de ziekte buitengewoon aangetast, de bijzondere betrekking tot bovengenoemde algemeene oorzaken aangeven, zulks zoude niet alleen onze kennis aanmerkelijk verrijken en menige dwaling opklaren, maar, hetgeen meer zegt, wij zouden te gelijk de middelen ontdekken ter voorkoming van zoodanige ziekten. Gebrek intusschen aan genoegzame plaatselijke kennis en echte onbevooroordeelde berigten verbiedt ons hier veel uit te weiden. Evengelijk het Boterdiep te *Groningen*, zoo heeft ook eene stinkende gracht achter het dorp *Woudsend* waarschijnlijk veel tot de algemeenheid en verergering der ziekte aldaar bijgedragen. Zelfs hebben wij op eene nabij onze stad, op een lagen grond gelegene, met eene modderige gracht omringde, en met hoog

geboomte beplante, buitenplaats den schadelijken invloed dezer opgepakte moerassige dampen waargenomen, alwaar in de maanden Augustus en September alle de bewoners, tot zeventien toe, door de ziekte wierden aangetast, van welke de laatste, eene dertigjarige jufvrouw, die reeds vroeger ongesteld geweest, hier van elders kwam logeren, toen het huisgezin reeds genoegzaam hersteld was, na eene ziekte van zes dagen aan eene *febris soporosa* overleed.

Het ongenoegzame onzer kennis omtrent deze bijzondere oorzaken, heeft aan sommigen hunnen toevlugt doen nemen tot eene alles beslissende, de besmettelijkheid der ziekte namelijk, welke evenwel door verre de meesten stellig wordt ontkend.

In het Rapport der Speciale Commissie omtrent de Epidemische ziekte te *Groningen* aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche zaken, opgemaakt den 14 October 1826, en verteekend door de Heeren F. J. VAN MAANEN, E. J. TH. *a* THUESSINK, G. A. RAMAER, S. A. SLUIS, en N. OUDEMAN (97), lezen wij N°. 3. » Dat de alhier grasserende ziekten in
» 't algemeen geenzins besmettelijk zijn, en de Com-
» missie daarvan oordeelt verzekerd te zijn: aange-
» zien bijna al de hier ter stede praktiserende en
» ook van elders hier gekomene Medici tot hier toe
» vrij zijn gebleven van de ziekte, en ook de van
» hier naar andere oorden vervoerde zieken aan
» geene van de hen aldaar omringenden de ziekte
» hebben medegedeeld.

» Aan-

(97) HIPPOCRATES, *Magazijn*. VII. 3. bl. 193.

» Aangezien wijders, dat van zandige oorden hier » gekomenen, na dat zij hier eenige zieken bezocht » en zich daarbij zekeren tijd opgehouden hadden, » en daarna huiswaards zijn gekeerd, door geene » ziekte zijn aangetast, en eindelijk dat de opvol- » ging der zieken in het zelfde huis dikwerf zoo- » danig was, dat de ziekte bij den tweeden en der- » den niet gelijksoortig met die bij de eerstlijdende, » maar daar van verschillende, was."

De Hoogleeraar BAKKER was mede van dit gevoelen, en oordeelde de algemeene oorzaak der Epidemie, het door de heete zon ontwikkelde moerasgift, genoegzaam ter ontwikkeling der ziekte in het algemeen (98).

Ook in *Friesland* hield men de ziekte voor niet besmettelijk. Dr. COULON, ofschoon in algemeene bewoordingen sprekende van de wijze om de besmetting tegen te gaan (99), schreef later: » Wanneer eene ziekte ontstaat uit eene plaatselijke oorzaak, of zich voorts alleen door besmetting verspreidt, dan is men in staat dezelve door geschikte » maatregelen te stuiten en te vernietigen. — Maar » gansch

(98) Bl. 36. 43. 53. Hiermede stemt overeen Dr. FRICKE, die als onpartijdig beoordeelaar omtrent dit geschilpunt wel verdient te worden nagezien. S. 39. — Ook Dr. POPKEN ontkent de besmettelijkheid p. 25. ss. — Onder de teruggekomene *Pruissische* arbeiders, te midden hunner huisgezinnen nog lange aan deze koortsen voortzukkelende, bemerkte men geene besmetting. HUFELAND, *Journ.* 1827. *Junius*. S. 35.

(99) *Een woord* enz. bl. 13.

» gansch anders was het met deze ziekte, welke uit
» eene ons onbekende oorzaak in de lucht ontstond,
» die wel op de eene plaats heviger en met meer
» woede werkte, dan op de andere, maar echter
» vrij algemeen over het grootste gedeelte van *Fries-*
» *land* verspreid was; welke oorzaak of gesteldheid
» in de lucht te veranderen, en daardoor de ziekte
» te stuiten, verre het menschelijk vermogen te bo-
» ven gaat (100).

Dr. RIDDER, die in November de ziekte in *Friesland* leerde kennen, verklaarde dezelve voor niet besmettelijk (101).

Ook Dr. THYSSEN te *Amsterdam* hield de algemeenheid der aanleidende oorzaak voor genoegzaam en meende op dien grond, dat men niet aan besmetting konde toeschrijven, dat meerdere personen van het zelfde gezin, veelal aan dezelfde oorzaken blootgesteld, ook door dezelfde ziekte aangetast wierden (102).

De Hoogleeraar THUESSINK schijnt later, na het verteekenen van bovengemeld rapport, van gevoelen veranderd te zijn, en heeft in zijn *Algemeen Overzigt der Epidemische ziekte, welke in het jaar* 1826 *te Groningen geheerscht heeft* (103), gemeend, dit

ver-

(100) *Verdediging tegen zekere beschuldiging* enz. bl. 7

(101) Bl. 50.

(102) Bl. 100.

(103) Bl. 46 – 60. Waarbij omtrent de opgegevene daadzaken vooral moet nagelezen worden het bijvoegsel tot den tweeden druk van de *Volksziekte*, enz. door Prof. BAKKER, en het laatst aangehaald berigt van Dr. FRICKE.

verschilstuk meer breedvoerig te moeten behandelen, waarbij vooral wordt beweerd, dat de ziekte zich wel eerst op eens schielijk verbreidde, dan daarna zeer langzaam van huis tot huis en vau straat tot straat voortging; — dat voorbeelden duidelijk getoond hebben, dat de ziekte onmiddelijk van het eene individu tot het ander is overgebragt, en dus hier waarlijk eene duidelijke besmetting heeft plaats gehad; dat er eene plaatselijke besmetting heeft bestaan, doch dat om dezelve elders Epidemiesch te maken, er eene bijzondere *atmospherische* gesteldheid moest bijkomen, die de vatbaarheid daarvoor bewerkte.

Wij houden ons volkomen overtuigd van het *niet besmettelijke* dezer Epidemie, doch willen ons geenzins omtrent dit geschilpunt met dezen Hooggeleerden verdienstelijken en hooggeachten schrijver in het strijdperk begeven, alleen zij het ons vergund op deze uitspraken het volgende uit onze ondervinding aan te merken.

Ook wij zagen, dat vooral in Julij en Augustus zeer velen, vooral veldarbeiders en ten platten Lande verspreide bewoners, ziek wierden. Dit getal vermeerderde evenwel onbegrijpelijk sterk, zoodat de dorpen in het begin van September reeds sterk met zieken bezet waren. Alle stedelingen, die beroepshalve veel in de opene lucht moesten verkeeren, wierden de een na den ander ziek. In sommige huizen taste de ziekte verscheidenen te gelijk, of binnen twee, drie, dagen aan, in andere slechts één. Niemand scheen te vermoeden door een ander besmet te zijn, en nergens hebben wij dien tragen

gang eener door onmiddelijke aanraking of mededeeling van het eene individu op het andere voortgaande besmetting waargenomen, waarvan ook vele onzer kennissen en vrienden ons verklaarden geen zweem te hebben waargenomen.

In die huizen, waar wij onderscheidene lijders, of een bijzonder gevaarlijken, bij voorbeeld, aan een hevig stinkenden loop, hadden, of eenen aan de ziekte verloren, hebben wij niet kunnen waarnemen, dat bij de overblijvende de ziekte zich heviger of kwaadaardiger vertoonde.

Dat de ziekte niet wierd overgebragt naar oorden, waar deze niet heerschte, zoude door een groot aantal arbeiders, die in sterk door de ziekte bezochte oorden ongesteld geworden, naar hunne, op hoogere zandgronden gelegene, woningen terug keerden, en aldaar in de ellendigste hutten, te midden van een talrijk huisgezin, bij gebrek van alle noodwendigheden, de ziekte gelukkig doorstonden, zonder dat iemand anders ziek wierd, kunnen bewezen worden. Doch hetgeen mogelijk iets meer tegen de besmettelijkheid zoude bewijzen, zijn de beide volgende door ons waargenomene gevallen.

Een ongehuwd, vijf en twintigjarig, Duitsch Marschkramer, die sedert weinige jaren iederen zomer hier ter stede zich voor zijne belangens in eene herberg ophoudt, vertrok gezond den 3 October, toen ook hier de ziekte algemeen verbreid was, en aan zekere voorbeschikking, aan eene begunstigende *atmospherische* gesteldheid, niet te twijfelen viel, naar een der door de ziekte beruchtste steden *Sneek*. Den vierden ging

bij

hij naar *Woudsend*, waar toen genoegzaam alles ziek was, sprak aldaar met een te bed liggenden zieken, en wierd 's avonds door rilling, hoofdpijn en knijping in den buik overvallen. Den vijfden en zesden bezocht hij twee gelijke plaatsen, *Akkrum* en *Oldeboom*, had steeds hoofdpijn en kreeg onderscheidene waterige stoelgangen. Den zevenden keerde hij herwaarts terug, was steeds braakachtig en had veel pijn in de maagstreek, die hem op reis veel hinder had veroorzaakt. Den achtsten bevond hij zich matig wel, had iets gegeten en sliep 's nachts redelijk. Den negenden kreeg hij in den vroegen morgen eene ligte huivering en liet ons halen; hij was braakachtig, klaagde over pijn voor de maag die zich door de borst naar de schouderbladen, en door den nek over het hoofd tot boven de oogen uitbreidde; hij noemde deze pijn wonderlijk, en meende, dat dezelve in het gebeente moest zitten; zijne tong was vochtig, iets geelachtig belegd; de huid meer koel dan warm; de pols klein, iets gespannen, koortzig; hij verhaalde ons zijne reis, en was bevreesd voor eene ernstige ziekte; hij had koud, guur weder getroffen, en de reis meest te water gedaan. Wij stelden hem gerust, dat wanneer hij eens goed sliep, de ziekte wel zoude verdwijnen en gaven hem, R. *Aq. Coct. unc. IV. Sp. Nitr. dulc. dr.* i. *Sp. Minder. dr.* iii. *Syr. Pap. alb. dr.* X. S. om het uur een lepel vol. Den tienden; de braakzucht was dadelijk bedaard; hij had gezweet, goed geslapen, bevond zich vrij wel; nog eenige pijn bij diepe inademing; de pols was vrijer, doch iets gejaagd; de huid zwetende; hij zeide, dat

hij

hij steeds om den anderen dag meest ongesteld meende geweest te zijn. R. *Dec. Cort. Peruv. reg. unc. VI. Sp. Nitr. dulc. dr.* i. *Syr. Commun. dr. VI.* S. om het uur een groote lepel vol. Den elfden boven alle verwachting wel, goed geslapen en gezweet; de pols ruim, langzaam, week, slechts geringe pijn. *Iteretur.* Er volgde geene meerdere ziekte, en de man ging een dag later weder op straat.

Een andere buitenlandsche, doch zedert jaren hier gevestigde, en gehuwde koopman, reisde drie a vier dagen in dezelfde oorden, kwam den dertienden October ziek te huis, en liet ons den veertienden halen. Hij was walgelijk, braakte gallige stoffen; klaagde over pijnen in den buik, in het hoofd, door alle leden; kuchte nu en dan met pijn; was eenige dagen verstopt; de tong geelachtig belegd; de pols klein, gespannen, koortsig; hetwelk hij meende om den anderen dag het hevigste geweest te zijn. Wij gaven een zacht Laxans, waarop verruimende ontlasting volgde; hij bleef steeds walgelijk met benaauwdheid; begon in de koorts te ijlen, zulks bedaarde na eene *mixtura diaphoretica* met *Syr. Pap. alb.*; — de volgende koortsaanval was veel minder lastig. Spoedig gaven wij een afkooksel van kina, en den een en twintigsten was de man weder geheel beter, behalven dat hij zich zeer zwak gevoelde en nog eenige dagen het huis moest houden. Schoon deze man veel ernstiger ziek was dan de eerste, verschilde evenwel zijne ziekte geenzins van de hier dagelijks voorkomende, en had noch voor zijne vrouw, noch voor zijne vier of vijf kinderen, noch voor zijne dienstmeid,

meid, die toch dagelijks bij hem meest in dezelfde kamer verkeerde en hem oppasten, eenige gevolgen.

Zijn nu deze en soortgelijke ziekten, ofschoon ontstaan door het verkeer op plaatsen, waar de ziekte hevig woede, bij personen zedert maanden wonende in door dezelve vrij algemeen bezochte oorden, toe te schrijven aan besmetting of aan vermoeijenis en gevatte koude, gewijzigd door de Epidemiesche algemeene ziektegesteldheid?

Zekere gewijzigde besmettelijkheid, waarbij dezelfde ziekte nu besmettelijk, dan weder niet besmettelijk kan zijn, schijnt de zaak eer duisterder dan klaarder te zullen maken, en derzelver aanneming de grootste moeijelijkheid te moeten veroorzaken, daar hier het te veel waarschijnlijk even schadelijk zoude kunnen worden, als het te weinige. Besmetting diende wel besmetting te blijven; gewijzigde zoù, even als voorheen het woord *kwaadaardigheid*, mogelijk spoedig de oneerlijke toevlucht en valsche dekmantel kunnen worden van de gebreken der kunst. Deze gewijzigde besmettelijkheid was wel in zoo verre te dulden, dat, waar algemeene voorbeschikkende, ziekmakende, oorzaken aanwezig zijn, het uitbreken der ziekte mogelijk zoude kunnen worden bespoedigd door het verkeer met, of de oppassing van zeer erge zieken; ofschoon het ons steeds is voorgekomen, dat, bij voorbeeld, wanneer een geliefd kind ernstig ziek ligt, het geenzins te verwonderen zij, dat de zorgvuldige oppassende moeder, de helpende oudere zusters, de meer dan gewoon bezige dienstboden, ziek worden, zonder

 dat

dat men zijne toevlucht behoeft te nemen tot besmetting. Die zulks met gevoelige deelneming gezien, of in zijn gezin ondervonden heeft, konde menigmalen gemakkelijk voorzeggen, wie de eerste zou ter neder liggen.

Dat in hetzelfde huis meestal meer dan een terugviel, was veel het gevolg eener zeer natuurlvke oorzaak. Allen hadden deelgenomen aan een buitengewonen maaltijd, of eenige, voor herstellenden althans, ongeschikte spijs gebruikt. Ook de uitwerking moest bij allen dezelfde zijn. Wij zagen dit in een huisgezin, waarvan drie leden ernstig ziek geweest waren. Zoodra men waande genoegzaam beter te zijn, moest men zijn hart eens ophalen met eene of andere geliefkoosde spijs, en binnen twee tot vier dagen waren alle drie weder ziek. Twee sliepen in één bed, zoodra de eene de koorts kreeg, en door ongedurigheid de nachtrust van de andere verstoorde, was ook deze den volgenden dag ziek.

De waarneming van zekere kerkelijke voorschriften was zeer dikwijls de eenige oorzaak der terugvallen. Bijgeloof en vooroordeel heiligden deze gebruiken of gewoonten, waartegen bij naauwgezetheid alle redenering nutteloos was.

Eene bijzonderheid, waardoor de ziekte onzes inziens zoo menigvuldig, zoo langdurig, en voor dezen en genen in de gevolgen zoo gevaarlijk was, meenen wij ten slotte niet onopgemerkt te mogen laten, en gelegen te zijn in den vorm der ziekte en derzelver telken jare herhaald wederkomen. Vele onder de geringe burgerklasse, vooral ook ten platten lande,

ach-

achten eene anderen of derdendaagsche koorts onschadelijk. zoo niet dienstig ter zuivering van het ligchaam, vooral wanneer dezelve gepaard gaat met braking of vermeerderde ontlastingen, welke men aanmerkt als duidelijke aanwijzingen der natuur, wat er ter herstelling behoort gedaan te worden, en gebruiken dan of geheel geene, of schadelijke, vooral sterk purgerende, middelen. Was zulks voor veertig, vijftig jaren ook onder de meer welvarende burgerklasse algemeen, verre is het, dat dit vooroordeel geweken zij, en ligtelijk zal ieder weldenkende kunnen vermoeden, hoe veel nadeel daardoor, vooral bij eene zoo algemeen verbreide en bijzonder gewijzigde ziekte als in 1826, moest worden veroorzaakt (104).

(82) Ook heerscht dit vooroordeel omtrent de herfstziekten algemeen in *Noord-Holland*, MULDER, bl. 2 en 13. In *Oostfriesland*. *Popken*. p. 17.

DERDE HOOFDDEEL.

Geneeswijze der ziekte.

Niet zonder eenige huivering zijn wij thans genaderd tot dat gedeelte der vraag, waarbij verlangd wordt op te geven, welke de gelukkigste behandeling der ziekte geweest zij, zoo met opzigt tot de geringste sterfte, als de minste en ligtste naziekten. Wij hebben boven (105) gezien, hoe bijzonder gelukkig vele onzer kunstgenooten mogten roemen geweest te zijn, bij de behandeling dezer op de eene plaats zeker meer, dan op de andere gevaarlijke koortsen. Moeijelijk echter is het voor als nog eene volledige vergelijking omtrent de gelukkigste uitkomst te maken, vermits door de meesten slechts een gedeelte der Epidemie gezien of beschreven is, met korte vermelding van het voorafgegane, toen vele lijders, bij gebrek aan behoorlijke geneeskundige zorg, door het verloop der ziekte, in een zoodanigen hoopeloozen toestand verkeerden, dat men genoodzaakt was de koortsen in eens te onderdrukken. Of ook de bijzondere handelwijze van enkele weini-

ni-

(105) Noot 48, bl. 51. dezer Verhandeling.

ALGEMEENE STAAT DER ZIEKEN, die van het eerste ontstaan der Ziekte af — en bij herhaling terug vallende op nieuw, — door ons behandeld zijn.

MAANDEN.	Primitive Zieken.		Gevaarlijke zieken, gedurende 3, 4 of meer dagen, ten gevolge van eenig bijzonder der symptoma.		Gerecidiveerde Zieken.		Waterzuchtige, na de ziekte, in eenen belangrijken graad.		Overledenen.	
	Mans	Vrouw.	Mans	Vrouw.	Mans	Vrouw.	Mans	Vrouw.	Mans	Vrouw.
Junij 1826. .	11	15	1	3	»	»	»	»	»	1
Julij	21	26	11	8	7	8	»	»	»	»
Augustus . .	117	147	40	63	30	35	2	3	2	5
September. .	115	153	26	32	12	18	»	1	2	1
October . . .	89	136	20	37	4	13	»	»	1	3
November . .	41	53	5	9	12	4	1	3	»	»
December . .	»	»	»	»	11	7	1	»	1	1
Januarij 1827.	»	»	»	»	14	11	»	»	»	»
Februarij . .	»	»	»	»	5	4	»	»	»	»
Maart	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»
TOTAAL	394	530	103	152	98	100	4	7	6	11

AANMERKINGEN.

Van 394 mannen waren dus 103, omtrent de vierde, meer of min gevaarlijk ziek; kregen 98, ruim de vierde, terugvallen; en stierven 6, ongeveer de zes en zestigste.

Van 530 vrouwen waren 152, ruim de derde, meer of min gevaarlijk ziek; kregen 100, ongeveer de vijfde, terugvallen; en stierven 11, dus de acht en veertigste. Onder dit getal waren 23 zwangere, van welke *twee* aborteerden en *vijf* vroegtijdig verlosten; en *zeven* kraamvrouwen, die evenwel niet bijzonder van de ziekte leden.

Wanneer wij de primitive en gerecidiveerde zieken bij elkander tellen, is juist de zes en zestigste overleden.

Aan diarrhé zijn overleden: in Augustus een man van 56, en een van 58 jaren; in September eene vrouw van 40 jaren.

Aan bort en bijkomende stuipen: in Augustus eene achttienjarige dienstmaagd, (zie bladz. 24.) en aan stuipen, in den derden koorts-aanval, een meisje van acht jaren. (bl. 24.)

Aan uitputting en bedwelming: in Junij eene vrouw van zes en zeventig jaren, (bl. 3.) in Augustus een meisje van zes, eene gehuwde vrouw van zeven en veertig, en eene weduwe van twee en zestig jaren. In September een boer van zestig jaren. In October een man van vijftig, en eene jufvrouw van dertig jaren, (bl. 114.) In December een grijsaard van vier en tachtig jaren.

Aan beroerte: in September een man van acht en tachtig jaren, en in October eene vrouw van zeven en zeventig jaren, welke beide dadelijk na onze eerste visite stierven.

Waarschijnlijk aan hydrothorax: in October eene weduwe van negen en zeventig jaren.

In December, aan de gevolgen eener vroegtijdige verlossing en uitputting van krachten, door herhaalde terugvallen van koorts, eene vreemde dame, sedert slechts weinige maanden hier woonachtig, oud dertig jaren.

Alle die genen, welke, vroeger door andere Geneeskundigen behandeld, tot ons kwamen, hebben wij gemeend, niet op dezen Staat te moeten plaatsen.

nigen, bij voorbeeld met algemeene of plaatselijke bloedontlastingen, van meerder voordeel geweest zij, dan om zeker vreesbarend symptoma, gedurende de verheffing der koorts, iets te doen bedaren, en of daardoor de genezing spoediger, zekerder, veiliger en meer voor terugvallen en naziekten behoedende zij geweest, hebben wij noch kunnen, noch durven beoordeelen. Verder zal men weinig vinden, waaruit met eenige waarschijnlijkheid de betrekking der naziekten en terugvallen, zoo in getal als hevigheid, tot de voorafgegane koortsen kan worden beoordeeld en opgemaakt. Om ons dan in geene onzekerheden te verliezen, en alle verdenking van partijdige gevolgtrekking te vermijden, scheen het veiligste dit onderzoek aan anderen over te laten, wanneer meer bijzondere opgaven in dezen, door onderscheidene kunstgenooten in de verschillende provincien, zullen zijn bekend gemaakt.

Onze geneeswijze, meenen wij, was eenvoudig. In sommige opzigten mogten wij van enkelen verschillen, met de meesten kwamen wij over het algemeen, blijkens de in het licht gegevene en zoo menigmalen aangehaalde beschrijvingen en berigten, genoegzaam overeen. Ook slaagde dezelve niet zoo geheel ongelukkig, dat wij ons niet met ootmoedige dankbaarheid over den gezegenden uitslag zouden mogen verheugen. Wij meenen zulks niet duidelijker te kunnen voorstellen, dan door nevensgaanden algemeenen staat onzer behandelde lijders, die wij met alle zorgvuldigheid uit onze gehoudene aanteekeningen en latere nasporingen hebben opgemaakt,

en

en zonder verdere ontwikkeling voor ieder genoegzaam verstaanbaar zijn zal.

Getrouwe waarneming en onbevooroordeelde ondervinding beschouwende als de eenige ware wegen der geneeskunde, wier grootste zekerheid wij met TISSOT (106) meenen te vinden in die wonderbare overeenstemming onder de beroemdste geneeskundigen van alle tijden en van alle volken, hebben wij ons bij de zoogenaamde aflatende galkoortsen, de regelmatige anderendaagsche, en zeer vele schijnbaar aanhoudende met meer of mindere *gastrische* aandoeningen, in Junij, Julij, Augustus, en de eerste helft van September, hoofdzakelijk bediend van zachte ontlastende middelen. Meermalen hield de ziekte na een gegeven braakmiddel en ruime ontlasting van gallige stoffen genoegzaam als van zelve op. Het gegeven braakmiddel, meestal bestaande uit eene oplossing van *tartarus emeticus* in water, na de braking, de volgende dagen nu en dan, om de twee of drie uren, een geheelen of halven lepel vol gegeven, bevorderde genoegzaam den stoelgang, en onder een zacht zweet verdween de geheele ziekte.

In het begin waren braakmiddelen van pas gegeven, bij eene dik belegde tong en voorafgegane ziekelijke ongemakkelijke gewaarwordingen, van een uitmuntenden dienst en volstrekt noodzakelijk. Zij evenwel, die veel over benaauwdheid in den bovenbuik, pijnlijke aandoeningen, volheid en opgeblazenheid klaagden, verdroegen geene braakmiddels,

en

(106) *De Febre biliosa*, p. VIII.

en wierden door dezelve zoo hevig aangedaan, dat zij meestal na één of twee giften het drankje lieten staan; zij verdroegen zelfs niet, dat bij een purgerend mengsel van zes of acht oncen, één grein *tartarus emeticus* gevoegd wierd, zonder zich meer benaauwd te gevoelen. Hier maakten wij dan gebruik van zachte *purgantia*, *Fr. Tamarind.*, *Fol. Senn.*, *Sal. mir. Glaub.*, vooral *Manna*, soms *Rheum*, wanneer het om de walging kon worden verdragen, doch die wij uit dien hoofde later geheel weglieten; nu en dan met *Extr. Gramin.*, *Syr. Citri*, of iets dergelijks, steeds zorgende dat het mengsel geen scherpen, te zuren, of heeten smaak had, hetwelk steeds onaangenaamheden veroorzaakte. Een gering bijvoegsel van *Syr. Menthae Crisp.* wierd zelden goed verdragen. Ook op deze wijze verdween de ziekte, doch langzamer. De nablijvende matheid en zwakte, de gebrekkige eetlust, slijmige mond, eene geringe koortsachtige aandoening, verdwenen onder het gebruik van *amara*, vooral van *Extr. Centaur. min.*, soms met een weinig *Sal. Ammoniacum*. Kina was hier zelden noodzakelijk, veroorzaakte vroegtijdig gegeven vast altijd benaauwdheden, en bragt op nieuw eene menigte *gastrische* verschijnselen te voorschijn. Er moest vooral gezorgd worden voor geregelde ontlasting na de ziekte, want wanneer de werking der *Laxantia* ophield, waren de meeste lijders dadelijk weder verstopt, dik en opgeblazen. Daartoe gaven wij meest *Pil. Ruffi*, *Elect. Lenitivum* met *Rheum*, 's morgens en 's avonds naar omstandigheden. Andere gebruikten *Rheum* en *Cr. tartari*, en bevonden zich daarbij zeer wel.

Zeer

Zeer langwijlig en vervelende zoude onze beschrijving worden, wanneer wij hier in bijzonderheden wilden treden, die de verbazende drom van tegenstrijdige verschijnselen, bij het toenemen en verergeren der ziekte, zoo ruimschoots aanbood, en aanleiding gaf tot allerlei verwarrende twijfeling en besluiteloosheid. En hoe uitgewerkt ook zoodanige ziektegeschiedenissen mogten zijn, allermoeijelijkst is het steeds den zieken zoodanig te beschrijven, dat de lezer denzelven zich als voor oogen kan verbeelden, zelfs als het ware kan zien, welke toevallen aan de natuurlijke gesteldheid van den lijder, welke aan de ziekte, en welke aan de geneeswijze kunnen of moeten toegeschreven worden, waardoor ongetwijfeld dezelfde waarneming of beschrijving door onderscheidene geoefende geneeskundigen zeer verschillende moet worden beoordeeld. Het stellige denkbeeld, dat wij te doen hadden met eene tusschenpozende koorts, die in de, door een zamenloop van zeer nadeelige omstandigheden, ziekelijk voorbeschikte ligchamen de vreemdste, verwardste en dreigendste verschijnselen deed ontstaan, heeft ons steeds moed en vertrouwen ingeboezemd en gedurende dezelve genoegzaam alleen bepaald tot de matiging der hevigste toevallen. Overtuigd dat deze koorts zekeren voortgang en duurzaamhoid moest hebben, die wel door verkeerde aanwending van geneesmiddelen kan worden verergerd en verlengd, maar geenzins verkort of afgebroken, meenden wij alleen bij vermindering der toevallen, en kortere of langere *remissie* of *intermissie* van koorts, meer stellig

te

te moeten handelen tegen derzelver eigenlijke of veronderstelde natuur. Wij herinnerden ons bestendig het zeggen van BURSERIUS, omtrent deze en soortgelijke Epidemiesche kwaadaardige gastrische koortsen. » Docuit experientia saepe plus cunctando, » quam multa agendo, in hujusmodi febribus medicos » profecisse" (107), en de uitmuntende opmerking van den voortreffelijken SYDENHAM: » Nos in morbis » depellendis haud satis lente festinare, tardius vero » nobis esse procedendum et plus Naturae saepenu- » mero committendum quam mos hodie obtinuit. Errat » enim, sed neque errore erudito, qui Naturam artis » adminiculo ubique indigere existimat. Namque id » si fieret, parcius humano generi ea prospexisset » quam postulet speciei conservatio; cum ne minima » sit proportio inter morborum ingruentium frequen- » tiam et facultates, quibus pollent homines ad » eosdem fugandos, vel iis seculis, quibus medendi ars » maxime caput extulit, et a quampluribus exculta » est. Qua quidem festinatione nihil ego quidquam » exitialius esse autumo, nec re ulla alia febricitan- » tium plures vita spoliari" (108). En hierbij hebben wij ons zeer wel bevonden.

In eenige algemeene punten willen wij dus slechts kortelijk onze geneeswijze bij de door ons genoemde kwaadaardige, met eenig gevaar dreigend ziekteverschijnsel vergezelde, koortsen (*F. Comitatae*) opgeven.

(107) *Inst. Med.* I. p. 482.
(108) *L. c.* p. 229, 254.

Braakmiddelen.

Wanneer de *gastrische* verschijnselen sterk kennelijk, eenige aanhoudende ziekelijke gewaarwordingen langer of korter voorafgegaan waren, duidelijke fouten in de diëet voor het uitbreken der ziekte plaats gehad hadden; bij eene droogachtige geele, iets gezwollene tong; sterk bitteren smaak, vooral in de keel, bittere oprispingen met huiveringen over het geheele ligchaam; wanneer de lijder een dag te voren eenige spijs genoten had, waarvan hij thans een sterken afkeer betuigde en meende zulks nooit weder te kunnen gebruiken, — dan kwamen braakmiddelen te pas, en hadden eene zeer gewenschte uitwerking. Zij moesten echter niet herhaald worden, maar op eens gegeven zeker braking veroorzaken. Zoodra deze begon te bedaren, verboden wij alle nutteloos drinken. De lijder moest zoo veel mogelijk in eene stille rustige houding te bed blijven liggen, waardoor het afloopen der koorts met ruim zweet werd bevorderd. Bleef na verloop van eenige uren eene lastige walging met benaauwdheid aanhouden, dan gaf een haustus uit *Syr. Pap. alb.* met eenige droppels *Sp. Nitr. dulc.* vast eene hoogstaangename rust. — Ontbraken de opgegevene omstandigheden, kwam de koorts plotselijk en onverwacht met walgende benaauwdheid en braakzucht, sterkere pijn in den bovenbuik; — was de tong dun, witachtig, verspreid of stippelig belegd, dan waren *Emetica* stellig schadelijk en vermeerderden de ziekte.

Buik-

Buikzuiverende middelen.

Zachte verkoelende ontlastmiddelen waren in vele gevallen van grooten dienst, doch moesten steeds voorzigtig toegediend worden, omdat er wel eens onverwacht loop ontstond. Gevoel van volheid, spanning, zwaarte door den geheelen buik, pijn in den bovenbuik, in de zijden, voorafgegane verstopping of trage afgang, bloedaandrang naar borst en hoofd, eene bezwaarde moeijelijke ademhaling, kloppende hoofdpijn, ligt opwekbare walging, draaijing om de hartkolk, opkomend hartwater, zekere benaauwdheid en verlegenheid van den lijder in het gelaat kennelijk, benaauwende hitte, vorderden ontlastmiddelen, die evenwel weinig beweging moesten veroorzaken, en niet te spoedig *purgeren.* Best was het, dat de ontlastingen tegen het afnemen der koorts volgden. *Folia Sennae, Sal mir. Glaub.* en *Manna* waren bij voorkeur onze *purgantia;* daar de ondervinding leerde, dat de *Fr. Tamarindorum* veel al krampachtige pijnen en zuur veroorzaakten, terwijl de *Rheum* de walging te veel bevorderde en tot worgende braakzucht deed overgaan. Naar omstandigheden voegden wij hierbij *Extr. Gramin,* — bij een geelachtig aanzien vooral *Extr. Taraxic.,* — *Sal. Polychr., Ebshamense,* — *Ammoniacum,* — *Ox. Scilliticum,* — bij nerveuse aandoenlijkheid *Sp. Nitr. dulc., Syr. Citri,* — bij het gevoel eener scherpe brandende prikkeling in de maag *Lap. cancror., Pulv. terrestris,* — bij sterke brandende hitte van de huid, die eigenlijk veelal het gevolg

was van de woeste ongedurigheid veler lijders bij deze benaauwende koortsen *Nitrum*, *Ox. Simplex*, — menigmalen, hoe vreemd het ook moge schijnen, omdat wij gaarne de uitwaseming wilden bevorderen en daarop veel prijs stelden, als een bewijs van de vermindering der koorts, *Sp. Mindereri*, een weinig *vinum Emeticum*, en in twijfelachtige omstandigheden bij meer dan gewone pijnlijkheid van den buik *Syr. Pap. alb.*. Zoodanige verkoelende, oplossende, bedarende, zachte ontlastmiddelen verminderden steeds de verhoogde ziekelijke aandoenelijkheid en derzelver zigtbaar uitwerksel, de koorts. Ruime papachtige, herhaalde ontlastingen verminderden den prikkel, den *Spasmus in intestinis*, welke de *sordes gastricae*, van waar dan ook en hoedanig, veroorzaakten, en die de koorts onderhielden en aanzetteden. Ruime ontlastingen, om in de geleerde taal der jongste, reeds verouderde, geneeskundige theorie te spreken, gaven meerdere ruimte, meerdere vrijheid van werking, eene ontspanning, eene *relaxatie*, *expansie* van de bestaande *contractie*, en waren daardoor hoogst weldadig.

Bedarende Middelen.

Bestendige walging en doodelijk benaauwende braakzucht, die den lijder soms radeloos en als woedende maakte, — onstuimige loop, die onzes inziens het gevaarlijkste toeval der ziekte was, — verschrikkelijke hoofd- en buikpijnen, bij iedere worgende poging tot braken steeds toenemende, zoodat de afgetobde lijder menigmaal uitriep, dat deze

pijn

pijn wel zoude te dulden zijn, wanneer slechts het braken ophield, — stuipen, en eene onhandelbare ongedurigheid en onstuimigheid der lijders, die ons menigmalen smeekten, dat wij hun het lijf zouden opensnijden om hun vrijen adem te verschaffen, vorderden volstrekt bedarende middelen.

In sommige ligtere gevallen hadden wij uitnemende diensten van een *haustus Riverii*, laauw warme pappen van *Fl. Chamomill* en *vesicatoria* op de meest pijnlijke plaatsen, doch meestal werkten deze te langzaam, zoodat wij later steeds dadelijk onzen toevlucht namen tot *opiaten*. Een *haustus anodynus*, uit *Syr. Pap. alb.* met *Sp. Minder* en een weinig *Sp. Nitr. dulc.*, soms met eenige droppels *Laud. liq. Sydenh.*, deed wonderen en was als het ware een wondermiddel. De lijders vielen in eene zoeten rust met een overvloedig zweet, ontwaakten wel vermoeid, doch vrolijk en waanden zich geheel hersteld. Bij den volgenden koortsaanval baden zij, op het eerste gevoel van benaauwdheid, om het laatste drankje, hetwelk hun op nieuw kalmte en rust schonk. Opregtelijk moeten wij bekennen, dat wij ons zonder *Opium* meestentijds in de bitterste verlegenheid zouden bevonden hebben. Vooral kwam hetzelve te pas, wanneer deze toevallen plotselijk zonder merkbare voorboden ontstonden. Had er een meer ontwikkelde *gastrische* toestand plaats, de *Opium* bedaarde de oproerige bewegingen, bij de koortsverheffing ontstaande, vast aanmerkelijk zoo niet geheel, en gaf gelegenheid tot het gebruik van zachte *purgantia* in bedarende tusschentijden, die

als dan zeer heilzame pappige ontlastingen te weeg bragten met groote verruiming, en den volgenden koortsaanval veel gematigder deden afloopen. Deze *Opiaten* lokten meestal een overvloedig zweet uit, waarbij de lijder rustig liggen konde, zoodat hij steeds zeide niet te weten, hoe ruim en gemakkelijk hij het nu wel had.

Bij onstuimige, waterachtige, kleine *Sedes* voegden wij bij het *Opium mucilaginosa. P. Gum. Arab. Saleb*, en bij stuipen, vooral bij kinders, vereenigden wij hetzelve met *Fl. Zinci.*

In enkele radelooze gevallen, waar deze Mixturen werden uitgebraakt of niet genoegzaam waren, hebben wij bij geweldige benaauwheden en sterke opgeblazenheid van den buik, daar wij zagen dat de lijders liefst geheel naakt te bed lagen, met een gelukkig gevolg gebruik gemaakt van koude omslagen, doeken gedoopt in koud putwater, op de borst en den bovenbuik. In geen geval hebben wij hiermede lang behoeven aan te houden, slechts eens ongeveer een half uur, de benaauwdheid bedaarde spoedig, de walging verminderde, de lijder konde het gebruikte inhouden, en later matig toegedekt stil liggen, waarop als dan meestal vrij spoedig zweet en daarmede rust volgde.

Aderlaten.

Hierin bestond hoofdzakelijk onze voorbereidende en symptomatische geneeswijze. Dat wij geen gebruik gemaakt hebben van aderlaten en bloedzuigers, was bij onze wijze van zien natuurlijk. In het be-

begin van Junij werden wij gehaald bij een boer, ruim zeventig jaren oud, dien een Chirurgijn ter deeg had adergelaten, omdat hij pijn in de zijde had, hetwelk de landlieden, onverschillig waar de pijn gevoeld wordt, altijd *pleuris* noemen. Hij klaagde over pijn in den bovenbuik, vooral in de maagstreek; hoeste met veel moeite eenig taai slijm op; de tong was droog, belegd; de pols iets opgezet, versneld. Hij kreeg een oplossend drankje ter bevordering van de hoest. Een dag later was de man bedwelmd, verward, slaapzuchtig, meer koortsig; de huid heet droog; de ophoesting bezwaarlijk; de buik opgezet, opgeblazen. Wij gaven een aftreksel van *Fol. Sennae Fl. Chamomel. vulg.* met *Ox. Scillit.* en *Mel Commun*, waarop ruime ontla.ting met veel verligting van benaauwdheid volgde. Hij was beter bij kennis, doch ligthoofdig, aangedaan, stotende door de leden, de pols klein, geirriteerd. Een afkooksel van kina met *Rad: valerianae, Extr. Centaur. min* en *Mel Commun* bragt spoedige beterschap aan, zoodat hij den elfden dag na ons eerste bezoek weder hersteld was, met smaak at, maar zoo verzwakt, dat de anders sterke en arbeidzame man naauwelijks één uur het bed verlaten of op een stoel zitten kon. Dit verbeterde zeer langzaam.

Wij geloven met den grooten HOFFMAN *pessima methodo non omnes trucidantur*, en dat deze aderlating op zijn best hier onnoodig geweest is. Echter strekte het ons tot eene zekere waarschuwing om de krachten der lijders bij deze koortsen in het begin niets onnoodigs te moeten vergen, indagtig

 aan

aan het zeggen van den uitmuntenden J. LOMMIUS, » Solae vires, et morbos et morborum sustinendo re- » media, vitam humani generis tutantur" (109). Het was dwaling, volgens het stelsel van BROWN, met het denkbeeld van zwakte steeds te verbinden dat van prikkeling, opwekking en versterking; maar het is even zeer dwaling met het denkbeeld van ontsteking onafscheidelijk te vereenigen dat van bloedvergieten of verzwakken. Het was niet genoeg, volgens BROWN, de zwakte te verdeelen in *directe* en *indirecte*, *irritabile* of *torpide*, hoe vruchtbaar ook deze denkbeelden, goed gebruikt, zijn mogen in zeer nuttige aanwijzingen bij het ziekbed; maar het is ook niet genoeg steeds slechts alleen *active* ontsteking aan te nemen, welke slechts eene eenige wijze van doen, het aderlaten en bloedzuigers aan te zetten, vereischt. Het denkbeeld van ontsteking, van zekere opgewekte terugwerking van het *organismus*, of van eenig deel van hetzelve, kan bij het begin der ziekte zekere matiging aan de hand geven, een zeker vertrouwen doen stellen op de natuurkrachten, waardoor men niet al te onbezuisd te werk gaat, en dan noemen wij dit denkbeeld voortreffelijk en verklaren ons ronduit ontstekings gezind, — doch wanneer men 's morgens aderlaat, of eenige tientallen bloedzuigers aanwendt, en 's middags alle uren één, twee

(109) *De curandis febribus continuis Liber. Amst.* 1745. p. 3. — Het is de moeite waardig de schildering van de geneeskundige praktijk van zijnen tijd (1562) te lezen *in Epist Dedicat.* p. XXV. et p. 105.

twee of meer greinen *Sulph. Chininae* toedient of zelfs wel eens omgekeerd, dan gelooven wij, dat dit dwalen is, en strijdt met de gronden van zekerheid, die de Geneeskunde even stellig heeft, als alle andere wetenschappen, die haren grond in waarneming en ondervinding hebben.

Kina.

Het hoofdmiddel bij den kwaadaardigen vorm dezer koortsen was kina. Hij, die de elders met eenigen schimp aangeduide kina-methode regt verstond, was vrij zeker van zijne zaak, trouwens zoo veel wij gezien hebben, namen ook de bloeddorstigsten vrij spoedig hunne toevlugt tot het *Sulphas Chininae*, en schenen door verdubbelde giften hunne schade te willen inhalen.

Hoe meer *gastrische Sordes* er aanwezig waren om in den geest der *Stolliaansche* School te spreken, — hoe meer en hoe langer er ziekelijke aandoeningen der buikingewanden waren voorafgaan, — hoe meer schijnbaar zuivere aanvallen eener *tertiana* er hadden plaats gehad, — hoe meer deze aanvallen met toenemende misselijkheid, walging, opgeblazenheid, dikheid van buik, enz. zich verlengden, totdat eindelijk onverwacht met eene rillende koude het vreeslijk tooneel geopend werd, — des te nadeeliger was het vroegtijdig gebruik der kina, — des te noodzakelijker was het door zachte bedarende middelen tijd en gelegenheid te winnen, om met vrucht ontlastende en oplossende toe te dienen. Soms bleef de koorts wel eens op eene sterke gift *Sulph. Chininae* weg,

 doch

doch de lijder was, ofschoon vrij van koorts, akelijker, aamechtiger, benaauwder, dan toen hij de koorts had; hij zat met losgemaakte kleederen te snakken naar lucht. Gaf men dan een *purgans*, zoo volgde meest een ijsselijke hoop, die veelal van zelve kwam en den lijder op den rand des grafs bragt. Deze practijk hebben wij een- en andermaal met schrik gezien, wanneer de lijder zijn eigen geneesheer geweest was. In andere gevallen werd de koorts aanhoudende, heviger, heeter; de hoofdpijn, de aandoeningen van borst en buik werden veel erger; de pols werd opgezet, en had eene luchtige volheid, eene duistere, schuddende, schommelende beweging, zoodat hij onder de vingers als scheen te kruipen.

Dat hier in de rigtige beoordeeling eene groote moeijelijkheid gelegen was, behoeven wij niet te herinneren, en wij bekennen opregt hier meermalen misgezien of niet genoegzaam vroegtijdig gewaakt te hebben.

Zoo er derhalven naar ons inzien eenige *gastrische* zamenstelling plaats had, vergenoegden wij ons met de opgegevene verzachtende en ontlastende geneesmiddelen, totdat deze verdwenen of verminderden, de tusschen dagen veel gemakkelijker werden, of de koorts geheel *intermitteerde*. Gebeurde zulks, dan gaven wij bij voorkeur een afkooksel van de kina met een weinig *Sal. Mir. Glaub.* R. *valerianae*, eenige droppels *Laud. liq. Sydenh.*, met *Extr. Gramin.*, of eenvoudig met suiker, — veelal met *Sal. Ammoniacum*, *Sp. Minder.* — en wanneer dit goed

goed verdragen werd *Sulph. Chininae* alle uren een grein. De R. *valerianae* en het *Sal. Ammoniacum*, in ruime giften bij een afkooksel van kina, meenen wij niet genoeg te kunnen roemen, voor zoo verre het namelijk een geneesheer mogelijk is over de bijzondere uitwerking van eenig middel bij zijne lijders te kunnen oordeelen.

Wanneer intusschen, bij afwezigheid van voorafgegane ziekelijke aandoeningen, de koorts plotselijk den schijnbaar gezonden overviel, even als zulks met eene *tertiana* of *quartana sporadica* plaats heeft, en zich hierbij dreigende verschijnselen vertoonden, wanneer zich in het begin of in het verloop der koorts eene akelijke zenuwachtige benaauwdheid, slaapzucht, onverschilligheid (*Stupor*), flaauwte of *apoplectische* aandoeningen vertoonden, dan gaven wij dadelijk, wanneer de lijders slechts drinken verlangden, een afkooksel van kina met R. *valerianae*, en zoo ras de koorts met een zacht zweet, of vochtige warmte, scheen te verminderen, of de zieke meer bij kennis kwam, daarnevens alle uren één grein *Sulph. Chininae*, zoo veel mogelijk nacht en dag door, om de volgende koorts voor te komen. En zulks heeft geene de minste nadeelige gevolgen gehad, integendeel verbeelde menig zoodanig lijder zich gezonder te zijn dan voor deze ziekte. Was de koorts verdwenen, dan gaven wij steeds volgens den raad van SYDENHAM zeer zachte *purgantia* (110), of alleen, of met een afkooksel van kina met R.

va-

(110) *L.* c. p. 63.

valerianae en lieten daarmede eenige tijd aanhouden. Weinige van deze hebben naderhand terugvallen van koorts gekregen

Onverminderd onze vroegere aanmerking, willen wij, ten bewijze hoe onverwacht en schrikbarend het tooneel zich konde veranderen, hier eene niet onbelangrijke ziektegeschiedenis mededeelen.

Den 11den October 1826. Een gehuwd koopman, ruim vijftig jaren oud, stug ongemakkelijk van aard, van een cholerisch temperament, en sterk ligchaamgestel, had in September eenige aanvallen eener *tertiana*, die daarna was opgehouden. Hij verrigte weder zijne bezigheden, ging bij alle weder uit, mijdde zich in niets. Sedert eenige dagen weder ongesteld, zonder eigenlijk te weten, wat hem schorte, was hij voor een paar dagen walgelijk geworden. Thans klaagde hij over pijn in de maagstreek, braakte eenig slijm; de tong slijmig wit; de pols matig vol, week, weinig versneld; de geringe koorts scheen in den vroegen morgen begonnen, wanneer de walging ophield, meende de man wel te zullen zijn, R. *Aq. Coctae unc.* vi *Sp. Minder. dr.* iii. — *Nitr. dulc. dr.* i. *Syr. pap. alb. dr.* x. S. alle uren een lepel vol.

D. 12. De walging was spoedig bedaard; de koorts in den laten avond met zacht, doch niet overvloedig, zweet afgeloopen. De tong is meer slijmig belegd: soms nog een ligt gevoel van misselijkheid; sedert eenige dagen trage stoelgang; de pols vrij natuurlijk, slap, R. *Fol. Senn. dr.* ii. *inf. ad unc.* vi. *Sal. mir. Glaub. dr.* ii. *Sp. Nitr. dulc. dr.*

dr. i. *Syr. Commun. unc.* i. S. alle uren een lepel. In den namiddag volgde eenige ontlasting, en tegen den avond verheffing van koorts met toenemende benaauwende walging, den geheelen nacht aanhoudende, die hem tegen den morgen flaauw deed worden.

D. 13. 's Morgens vroeg zeer ongemakkelijk, ongedurig; steeds braakachtig; nog koortsig. R. *Aq. Meliss. unc.* iii. *Sp. Nitr. dulc. dr.* ß. *Laud. liq. Sydenh. gtt.* xx. *Syr. pap. alb. dr.* x. S. om het half uur een lepel. Dit scheen de walging eerder te vermeerderen, en werd slechts gedeeltelijk gebruikt. In den namiddag kreeg hij R. *Tinct. Castorei. R. Valerian.* a *dr.* iß. *Liq. m. a. Hoffm. dr.* ß. S. om het kwartier of half uur vijftien druppen. Tegen den laten avond veel bedaarder; de koorts scheen met zweet te zullen afloopen; zeer vermoeid, anders beter zelfsgevoel. R. *Dec. Cort. Per. reg. unc.* vi. *Tr. Valerian. Sp. Nitr. dulc.* a *dr.* 1. *Syr. Simpl. unc.* i. S. om het uur een lepel.

D. 14. De nacht was onrustig; thans bedwelmd; duizelige hoofdpijn; iets stuipachtig; de pols klein, gespannen; drooge huid; afgetobd; schijnbaar dood zwak; hij kan geregeld en zonder weerzin innemen. R. *Dec. Cort. Per. reg. unc.* VI. *Sulph. Chinin. gr.* Xii. *Tr. Valerian. dr.* 1. *Syr. Simpl. unc.* 1. S. om het uur een lepel. R. *Camphor. ras. Scrup:* 1. *Sacch. alb. con. unc.* ß. *Div. in Pul. N°.* XV. S. alle uren een. Dit *Decoctum* werd opgebruikt en 's avonds herhaald. Zijn toestand bleef dezelfde.

D. 15. De krachten schijnen in eens verdwenen; hij

hij ligt als dood; de pols zeer klein, naauw voelbaar, intermitterende. *Iteretur decoctum, cui adde, Acid. Phosphoros. dr.* 1. S. *idem*, — 's avonds vernieuwd; alles nog genoegzaam gelijk.

D. 16. Meer bij kennis, bedaarder; de pols duidelijker; eenige opgewektheid en spanning in het gestel. *Iteretur Decoct. ut die* XIII.

D. 17. Iets beterende, geene merkbare koorts, de tong bezet met sprouw, waartegen een *linctus* met *Borax* gegeven werd. *Continuatur decoct.* — 's avonds eenige druppels bloed uit den neus.

D. 18. Sedert den twaalfden geene ontlasting; hij klaagt over opgezetheid van buik, en benaauwdheid, meenende naauwelijks adem te kunnen halen en veel verligting door ontlasting te zullen erlangen; over het geheel vrij matig, doch ongedurig, woelig, morrende. R. *Fol. Senn. dr.* iii. *ad unc.* iv. *Sal. mir. Glaub. dr.* ii. *Mann. El. unc.* i. S. alle twee uren een lepel. — In deze woeling stoote hij zich, waarschijnlijk aan den rand der bedstede, alwaar hij verkoos te liggen om gemakkelijker adem te halen, waarop de neus geweldig begon te bloeden, hetwelk met veel moeite door de huisgenooten overwonnen werd. Eenige uren later vonden wij hem zeer akelijk, doodbleek, geheel flaauw, en naauwelijks bij kennis; de huid koud, gemarmerd, met kleverig zweet bedekt. R. *Dec. Cort. Per. c. Sp. Vitriol.* S. zoo mogelijk om het half uur een lepel vol.

In den laten avond weder bij kennis, zeer klagende over spanning in den buik. *Applicetur clysma*; er volgde eene ruime stinkende ontlasting, waarbij de

de man in hevige stuipen viel, en de dood scheen te zullen volgen. Na verloop van ongeveer een half uur bedaarde zulks; hij viel in rust en genoot een matigen nacht.

D. 19. Hij heeft geslapen, en gevoelt zich veel verligt; zeer flaauwe doch geregelde pols. R. *Dec. Cort. Per. c. Tr. Valerian.* De dag verliep vrij matig.

D. 20. Beter zelfsgevoel; hij verlangt naar ontlasting. *Dec. Cort. Peruv. c. Sal. mir. Gl. dr.* iii.

D. 21. Geringe ontlasting met veel moeite; eenige eetlust. Hij kreeg een aftreksel van Senebladen.

Hierop volgde ruime kleijige stoelgang, en dik bezonken urin met dagelijks toenemende beterschap. Hij herstelde langzaam, doch volkomen en zonder terugvallen.

Uit het verhandelde zal thans genoegzaam blijken, dat de aard der terugvallen en naziekten, hoofdzakelijk, zoo niet alleen, bestaan moest in algemeene of meer bijzondere verzwakking, werkeloosheid en uitputting, ontstaan door langdurige schadelijke oorzaken, en meestal hevige koortsaanvallen, waarbij zonder twijfel de verteringswerktuigen, zoo buitengewoon als sterk, werden aangedaan. Ook bij deze was en bleef kina het hoofdmiddel. De koortsen verdwenen vrij spoedig, soms dadelijk onder het gebruik van een *Decoct. Corticis*, rijkelijk bedeeld met *Sal Ammoniacum*. soms met *Sal Tartari, Tart. Emeticus, Sal mir. Glaub.*; een weinig *Rheum, Tr. Aloes cum Myrrha*; met *Extr. Gramin., Helenii, Centaur. min., Ox. Scilliticum*; of van *Sulphas Chininae*, waaronder wij wel eens een weinig *Scammonium* mengden.

mengden. Wij vonden ons steeds verpligt te zorgen voor geregelden, zoo veel mogelijk gewonen, stoelgang. Bij de onregelmatige koortsen scheen hieraan zeer veel gelegen te leggen. Wanneer men zulks konde erlangen, werd meest de koorts meer en meer regelmatig, die dan voor kina week. Een te sterk en aanhoudend gebruik van kina verbeelden wij ons meermalen schadelijk te zijn geweest. De lijders werden steeds voller, benaauwder en verlangden dringend na eenige ruimere ontlasting. De onvoorzigtigsten trachteden zulks, buiten weten van hunnen arts, steeds tot hunne groote schade, zelfs te doen. In dit laatste geval zagen wij een andermaal schrikkelijke diarrhéen, die over het geheel als gevolgen der ziekte zelden door ons zijn waargenomen, mogelijk omdat wij vroeger steeds zorg droegen voor eene geregelde ontlasting. Het was vooral bij deze onregelmatige koortsen, dat wij veel gebruik maakten van *Sal Ammoniacum* van *dr.* ii tot iii in viii tot x oncen vocht, met eenig bitter extract en *Succ Liquirit anisat.* Zijn oplossend vermogen scheen vooral weldadig te werken op den onwerkzamen, verslijmden, toestand der verteringswerktuigen, terwijl de huiduitwaseming en de afscheiding van urin steeds gunstig werd bevorderd, en de ontlastingen meestal geregelder en overvloediger. De slijmige tong, laffe smaak, en het doffe geelachtige aanzien verbeterden zich vrij spoedig en zigtbaar. Hield de koorts op, dan werden de krachten langzaam opgewakkerd door spaarzaam gegevene bittere middelen, R. *Cort. Peruv.* — *Calami Aromat.* — *Valerianae*,

soms

soms met *Elix. Acid. Halleri*, R. *Helenii.* — *Ferri tartarisati*, *Fl. Sal. Ammon. martiales*, terwijl *Ruffus* pillen de ontlastingen in order hielden. Welke zorg intusschen de Geneesheer ook mogte aanwenden, wanneer de lijder niet hoogst voorzigtig was in zijne dieet; wanneer hij zich niet genoeg in acht nam of nemen kon; zich niet warm in wollen stoffen kleede; 's morgens en 's avonds in huis bleef; wanneer hij ongezeggelijk, morrende, eigenwijs was; en meende, dat men aan zulke kleinigheden niet moest toegeven, maar zich daartegen verzetten, dan waren terugvallen van koorts steeds onvermijdelijk. Gelukkig, wanneer de wijze hier spoedig weder hulp vroeg, was ook spoedig met weinig moeite de koorts op nieuw verdreven.

Bij lijders, wier omstandigheden toelieten, gedurende veertien dagen, of langer, de gegevene voorschriften in goeden ernst op te volgen, hebben wij, na het beproeven van verschillende handelwijzen, ons best bevonden, na het ophouden van de koorts, wanneer geene andere ziekelijke aandoeningen aanwezig waren, en de lijder zich, behalven zwakte, weder vrij gemakkelijk gevoelde, op die dagen, waarop anders de koorts moest invallen, in den voormiddag vier of vijf greinen *Sulph. Chininae*, in poeders of pillen van één grein, te geven, en de tusschendagen niets te laten gebruiken. Op deze wijze meenden wij te voorkomen het gevoel van spanning in den buik, de trage ongeregelde ontlasting, alsmede den soms toenemenden, altijd schadelijken honger, die anders bij een meer aanhoudend gebruik zoo spoedig ontstonden.

De pijnlijke aandoeningen van den buik, wanneer wij gedrongen waren daarin eenigermate te voorzien, werden bestreden door *Vesicatoria*, *Linimentum volatile*, *Campher*, *Opium*, warme drooge of vochtige stovingen. Intusschen moeten wij bekennen hiervan geringen last gehad te hebben, of weinig verontrust te zijn geworden. Zij kwamen en gingen met de koortsaanvallen. In de tusschentijden was de klagte daarover zoo gering, dat wij dezelve meer als een gevolg van de koortsen, dan als een ziekelijken toestand meenden te moeten beschouwen. En wanneer de koorts wegbleef, verdwenen deze aandoeningen bij zorgvuldige oppassing en dieet gedeeltelijk, of geheel, zoo er geen nieuwe terugval volgde. In Januarij en Februarij 1827, werden die pijnen door dezen en genen voor *Pleuritis*, *Hepatitis*, *Splenitis*, *enz.* verklaard en behandeld, zelfs bij bejaarde menschen, met herhaalde aderlatingen. De dood intusschen roofde velen te spoedig het leven, dan dat men opgewekt zoude worden deze handelwijze natevolgen. Zeker bejaard sterk man, die in Augustus 1826 ziek werd, en in den winter veel aan onregelmatige koortsen leed, kreeg in het voorjaar van 1827 herhaalde terugvallen met een pijnlijk gevoel in den onderbuik, regter of linker zijde bij afwisseling, tegelijk met eene bedwelmende aandoening in het hoofd. Het werd *Splenitis chronica* geheten, en ofschoon de man door langdurige zukkeling zeer zwak en ongeschikt tot het verrigten zijner bezigheden was, steeds klagende over gebrekkige spijsvertering en stoelgang, oordeelde zijn

ge-

geneesheer hem van tijd tot tijd aderlatingen te moeten doen. Eenig meerder gevoel van ruimte in de ademhaling scheen het doelmatige dezer geneeswijze te bewijzen. Doch de krachten werden steeds zwakker. Er openbaarden zich nu en dan hartkloppingen, die aan bloedophooping werden toegeschreven, en met aderlaten bestreden. Eindelijk volgden waterzuchtige zwelling der beenen, opzetting van den buik, een icterisch aanzien. Gelukkig dacht men niet aan *Hydrops acutus*, maar begreep van plan te moeten veranderen. De lijder bleef evenwel den geheelen zomer zukkelende, en begon eerst in den herfst langzaam te herstellen.

Een militair, ruim vijf en twintig jaren oud, voorheen sterk, vlug en welgevoed, kwam in 1826 uit *Overijssel* op zeker dorp in *Vriesland*, werd aldaar in den nazomer ziek met de gewone verschijnselen, braakte geweldig, had pijn in de maagstreek, en werd vruchteloos daartegen herhaalde malen adergelaten. Hij herstelde niet; zeer zwak, en geheel vermagerd vertrok hij in den laten herfst naar huis. Nog steeds klagende over zekere benaauwdheid in de ademhaling, pijn in de borst en den bovenbuik, en geplaagd door sluipkoortsen, werd hij aldaar eerst weder adergelaten, doch later door een bekwamen arts vrij gelukkig behandeld; evenwel bleef de benaauwde ademhaling, tegelijk met een droogen hoest overig. In den zomer van 1827 kwam hij in *Vriesland* terug: was nog ongeschikt om eenig werk te doen, en kreeg weder koorts, telkens met astmatische aandoening der borst. Onder onze behande-

ling gekomen, moesten wij, na herhaalde pogingen tot zijn herstel, hem aanraden weder naar de hoogere zandige oorden van zijn geboorteland terug te keeren.

Bij waterzuchtige aandoeningen, *Oedema* of *Anasarca*, gaven wij *Decoct. Cort. Per.* of *Sulphas Chininae*, met *Cr. Tartari*, *Ox. Scillit.*, *Rob. Juniperi*; — *Fol. Digital. purp.* met *Fl. Sal. Ammon. martiales*, terwijl wij de zuchtige beenen lieten wasschen met eene sterke oplossing van *Sulph. Zinci* in dun bier. Ons hoofdmiddel was hier de lijders te dwingen dagelijks eenige beweging in de kamer, en zoo mogelijk op eene beschutte plaats in de zon te maken, waaraan wij in dezen bij herhaalde ondervinding zeer veel toeschrijven.

Ascitici, later door ons behandeld, verkeerden meest alle in den slechtsten toestand, schenen bestendig onregelmatig koortsig; waren steeds dorstig, en klaagden, behalven over beëngde ademhaling en pijnlijke rekking, spanning van den soms sterk uitgezetten buik, weinig of niet over inwendige pijn. Best scheen het ons bij deze ellendige zukkelaars de genezing te beproeven met de meergenoemde oplossende geneesmiddelen, gepaard met bittere, vooral *Extr. Gramin.* — *Taraxaci.* — *Chelidonii.* — *Centaur. min.* — *Helenii*, en het gebruik van de kina eenigen tijd na te laten. Ook werd hen een ruim gebruik van verdunnenden drank naar verkiezen, liefst dun bier, of water met *Cr. Tartari* en suiker, aanbevolen. Meermalen gelukte het op deze wijze eene gunstige verandering te weeg te brengen, wanneer

de

de ontlasting der urin van dag tot dag overvloediger werd, en de huiduitwaseming zich begon te herstellen. Naarmate het water verdween, gevoelde de lijder zich helderder, kreeg eenigen eetlust; de aanvang der koorts werd kennelijker, en er kwamen duidelijker en langer tusschenpoozen. Alsdan gaven wij weder kina. Dus gelukte het eenige volkomen te herstellen zonder eenig nadeelig overblijfsel; de meesten echter stierven. — Ook hier zorgden wij voor geregelden stoelgang. Vooral door *pil. Ruffi* of *Cochiae*, doch steeds alle waterige ontlastingen trachtende te vermijden.

Diëet.

Wat de diëet in het algemeen betreft, daar de lijders meest niets begeerden of gebruiken konden, lieten wij zulks stil aan zijn beloop over, en beduidden hen, dat geheel niets te gebruiken verre het beste was. Zoo veel mogelijk hebben wij dan het gebruik van spijs afgeraden, zoo lang de Natuur zulks niet scheen te eischen. De drank, die wij toestonden, was koud water met citroensap of suiker, dun bier, Rijnsche wijn met water en suiker, enz.

Als voedsel voor de herstellenden wierd gegund mager soep, rijst, grutten, karnemelk met gepelde garst, pruimen, rozijnen, of korenten. — Later gebraden vleesch, gestoofde groenten, spinasie, salade enz., terwijl alle gestoofd of gekookt ooft, appels, peren en winderige spijzen in eens verboden waren. Goede roode wijn was eene uitmuntende hartsterking.

VIERDE HOOFDDEEL.

Voorbehoeding, of maatregelen ter voorkoming of matiging van Epidemische ziekten.

Bijzondere regels ter bewaring der gezondheid en voorkoming van ziekte voor de groote volksmenigte, ofschoon schaars gevolgd, hebben mogelijk zoo veel schade als nut te weeg gebragt. Behalven dat, geheel tegen het doel en oogmerk, de als nog onverdelgbare kwakzalverij daardoor veel veld gewonnen heeft, ontbreekt het de menigte aan juiste toepassing dier regels, en beoordeeling der omstandigheden, waaraan hier alles gelegen is. Geen voorschrift immers der gezondsheidsleer kan op die algemeenheid roemen, dat hetzelve uit zeer natuurlijke en noodzakelijke oorzaken, niet vele uitzonderingen zoude moeten lijden. Welke lastige, dikwerf belagchelijke, en niet zelden schadelijke gevolgtrekkingen moet men in de dagelijksche praktijk bij alle klassen hooren? Wat toch hebben alle die raadgevingen en vermaningen omtrent de matigheid, eene gepaste kleeding, het misbruik van sterken drank, enz. gebaat? En wat wil men verwachten van dat overgroot, steeds toenemend, aantal behoeftigen, bij

wie

wie het bleek gebrek den vloer betreedt, en die ten koste der overigen een sober en schamel leven leiden? Ja waarlijk het moeitevolle leven der meesten zoude wezenlijk ellendig worden bij de waarneming van zoo menigvuldige voorschriften. De oude les van CELSUS zal hier steeds geldende blijven: » Sanus homo, qui et bene valet et suae spontis » est, nullis obligare se legibus debet, ac neque » medico, neque iatroalipta egere, hunc oportet » varium habere vitae genus et frequenter se exer» cere" (111).

Zal het hooge doel, de duurzame behoeding en bewaring van ligchamelijke gezondheid en kracht, de voornaamste sterkte tegen het indringen en de verbreiding van Epidemische ziekten, alsmede de verstandige beschaving en veredeling der menschheid, zonder welke toch ook de geneeskunde zich niet weinig belemmerd vindt, worden bereikt, dan moeten algemeene maatregelen, in het bijzonder eene goede geneeskundige Staatsregeling en Policie, al wat nadeelig zijn kan, trachten af te weren, en het volk door voorbeeld, ondervinding en overtuiging leren, wat het redelijkerwijze tot eigen nut behoort in acht te nemen en verpligt is te volgen.

Driewerf gelukkig zouden wij ons noemen, wanneer wij instaat waren iets uitvoerbaars, ter voorkoming of verhoeding der oorzaken van algemeen heerschende ziekten, voor te schrijven. Dan, wat zal zich de mensch vermeten tegen eene bestaande ziek-

(111) Lib. I. Cap. I.

ziektegesteldheid; — tegen eene overstroming en derzelver onberekenbare gevolgen; — tegen de brandende hitte van het jaarsaizoen? Even min als zijne stem den loeijenden storm tot zwijgen brengt, zal zij den adem des winds aanzetten om de verpestende dampen der moerassen, en hunne verbleekte gezellen, ziekte en dood, van zijne woning te verdrijven. De Algoede alleen, op wiens wenk zich alles beweegt, is de Heer, die deze vermogende machten tot heil zijner schepselen beteugelt.

Grootsch en verheven is het denkbeeld, om door kunstmatige berookingen geheele gewesten te zuiveren van schadelijke dampen, wanneer de hitte des zomers de moerassen langzaam uitdroogt, en de zaden der ziekten wijd en zijd zich verspreiden (112). Wat menschelijke pogingen tegen eene tot nog toe onbekende verandering van den dampkring zullen vermogen, zal de ondervinding moeten leren. Dat de voorgestelde berookingen den stank van moerassige uitwasemingen zouden kunnen wegnemen, is niet onwaarschijnlijk; dan, of met de vernietiging van deze ééne waarneembare eigenschap de geheele schadelijke invloed dier dampen kan worden weggenomen, durven en kunnen wij niet beslissen. Den Gouverneur van *Livorno*, ofschoon hij dag en nacht zijn huis en geheele hofplaats kunstmatig berookte, mogte het niet gebeuren de besmetting der geele koorts af te weren (113). In ziekenhuizen evenwel, al-

(112) *Alg. Kon. Letterbode*, 1826. N°. 52.

(113) HUFELAND, *Journal*, XXV. 4. S. 47.

alwaar door ophooping van zieken ligt eenige plaatselijke besmetting ontstaat, zullen deze berookingen altijd noodzakelijk zijn. Dr. POPKEN ondervond, te *Jever*, in het garnizoens-hospitaal van de *Guyton-Morveausche* berookingen eene te duidelijke goede uitwerking, dan dat men daaraan zoude durven twijfelen (114).

Is het dan tot nogtoe onzeker, of deze algemeenste schadelijke oorzaken, na derzelver ontstaan, door kunst kunnen worden vernietigd; zekerder is het, dat hare nadeelige invloed op onze ligchamen door geschikte maatregelen, en de verwijdering, of verzwakking van alle begunstigende medewerkende omstandigheden, veel kan worden gematigd. De Epidemie van 1826 heeft het op deze en gene plaatsen overtuigend geleerd, en eene oppervlakkige beschouwing van eenige weinigen zal zulks genoegzaam bewijzen; terwijl de aanmerking, dat deze en soortgelijke omstandigheden zich bezwaarlijk zullen laten veranderen, bij weldenkenden geen genoegzamen grond zal opleveren, om dezelve geheel uit het oog te verliezen.

Allerlofwaardigst is de zorg van onzen geëerbiedigden Koning, om door doelmatige verordeningen den verdwenen voorspoed dezer landen, den vervallen handel, de kwijnende nijverheid op te beuren en terug te roepen. Heeft eene verstandige Staatkunde met wijs beleid het onberaden vooroordeel van schaamte doen zwijgen, en overwonnen bij het daar-

(114) *L. c.* p. 29. Verg. ook THUESSINK, t. a. p. bl. 81.

daarstellen van geschikte inrigtingen ter bevordering van het openbaar verkeer en de onderlinge belangens, ter verbanning der armoede door arbeidzaamheid en zedelijke orde: — zijn de Godgewijde tempels, trots eene door oudheid eerwaardige gewoonte, beveiligd voor een zoo niet stellig schadelijk, althans zeker ontheiligend, misbruik; — wie zoude dan niet wenschen, dat deze vaderlijke zorg zich nog meer bijzonder bepaalde tot maatregelen ter voorkoming van ziekten en bewaring van de gezondheid der ingezetenen.

Het is vast buiten alle tegenspraak, dat er niet weinig konde worden verbeterd, wanneer men met vele plaatselijke omstandigheden genoegzaam bekend was. Vooroordeel en belang intusschen verheffen luide bij iedere verandering hunne stemmen. Daarom schijnen algemeene voorschriften met goed overleg en billijke verschooning uitgevoerd, hier de eerste en eenigste maatregelen.

De gewestelijke en plaatselijke besturen, of algemeene en bijzondere commissien van kundige verlichte ingezetenen, zouden met de nasporing van plaatselijke ongelegenheden, en de uitvoering der voorgeschrevene verbeteringen kunnen worden belast. Hunne zorg moest in de eerste plaats, bijzonder in waterachtige streken, zich bepalen tot den spoedigen gemakkelijken en geregelden afloop van het overtollig water en genoegzaam wijde en diepe hoofdkanalen, en de opsporing der middelen, waardoor sommige moerassige streken konden worden opgedroogd en voor overstrooming beveiligd. Plaatse-

selijk was het van belang te letten op de geregelde, ruime en luchtige bouwing der huizen, waaromtrent gewis verstandige raadgevingen met dankbaarheid zouden worden erkend; vooral op de woningen der armen, en derzelver zoo nadeelige te groote ophooping in oude bouwvallige huizen; op de verruiming en verbreeding der straten, en de vermijding van al hetgeen den vrijen doorstroom des winds kan hinderen; — te zorgen voor meer doelmatige waterleidingen en rioelen, dan op vele plaatsen gevonden worden, voor de verwijdering van alle zoodanige verzamelplaatsen van vuilnis, wier nabijheid de bewoners steeds niet dan nadeelig zijn kan. Zeer noodzakelijk is, niet slechts in de steden, maar ook ten platten lande, zelfs in geringe dorpen, de zorg voor goed drinkbaar water, gedurende heete en drooge zomers, zoo door het graven van vijvers, als het aanleggen van groote regenbakken, waartoe vooral de uitgebreide daken der kerken overvloed van water kunnen verschaffen. De onderscheidene voedselmiddelen voor de geringe klasse, het zoo overvloedig gebruik van geheel, of ten deele gedroogde, ja soms half bedorven, visch, op vele plaatsen in de zomerdagen, zouden wel verdienen meer aandachtig te worden gadegeslagen. Bij een bestendig en gestreng toevoorzigt op de openbare zindelijkheid, zoude die der straten en wegen veel kunnen worden bevorderd, wanneer het getal van sommige huisdieren werd verminderd, die op vele plaatsen een wezenlijke overlast zijn, terwijl het gemeene volk, slagers, enz. allerlei afval

op

op straat werpen, in het vertrouwen, dat zulks door deze dieren zal worden weggenomen.

Een opzettelijk onderzoek naar deze en soortgelijke punten zoude ongetwijfeld meerdere gebreken doen kennen, dan men welligt bij den eersten opslag meende te moeten verwachten. Menig geneeskundige, die eenige jaren op eene bepaalde plaats heeft gepraktiseerd, zal zeker een huis, eene straat, kunnen aanwijzen, alwaar de bewoners jaarlijks, bij overigens begunstigende omstandigheden, vroegtijdiger, menigvuldiger, heviger, en langduriger ziek zijn, dan elders. Bedompte kelderwoningen, vochtige huizen, slaapsteden boven kelders ter bewaring van levensbehoeften dienstig, woonkamers boven waterputten of regenbakken, vooral de zoodanige tegen het noorden gerigt, alwaar nooit het weldadig zonlicht doordringt, onderscheidene gebrekkige inrigtingen van deuren, vensters, schoorstenen, zijn buiten tegenspraak voor de meeste gezonden, en voor alle zieken schadelijk.

Dat het bestaan van wel ingerigte ziekenhuizen voor groote steden eene zaak van het hoogste belang is, wordt door alle weldenkenden erkend. Ook in kleinere steden zoude daarin vrij gemakkelijk en min kostbaar kunnen worden voorzien, wanneer in de bestaande gestichten van weldadigheid een of meerder geschikte vertrekken te dien einde werden bekwaam gemaakt, alwaar de behoeftigen bij ziekte konden worden opgenomen, verpleegd, en verzorgd van die noodwendigheden, waaraan te huis alle gebrek is, waardoor eene behoor-

hoorlijke geneeskundige bediening onmogelijk, en nutteloos geld verspild wordt.

Ook de geneeskundige bediening der armen eischt op vele plaatsen, vooral ten platten lande, eene ernstige overweging. Het zoude niet moeijelijk zijn te bewijzen, dat de armen-praktijk ten platten lande, de goudmijn van vele Heelmeesters uitmaakt, hetwelk de enorme rekeningen jaarlijks bewijzen, wier som groot genoeg zoude zijn om een behoorlijk traktement, en onafhankelijk bestaan voor eenen afzonderlijken Geneesheer der armen daar te stellen. Terwijl het van geen minder belang als voordeel ware, wanneer ten platten lande, op geschikte plaatsen, welvoorziene Apotheken konden worden opgerigt.

Eindelijk schijnt het geneeskundig personeel meerder zorg en aanmoediging te verdienen, dan het werkelijk ondervindt, om zich in genoegzamen getale deze regt verhevene kunst geheel toe te wijden, en om bij heerschende ziekten, die in menige oorden telken jare meer of min voorkomen, met lust en ijver, zijnen moeijelijken pligt tot algemeen welzijn te behartigen. Belast gelijk den arbeider en handelaar, daar andere beoefenaren der vrije kunsten, wier beroep minder moeijelijk en meer voordeelig is, van deze vernedering zijn vrijgesteld, daarentegen beschouwd als bezoldigde ambtenaren, van wie men meent geregtigd te zijn alle diensten te kunnen vragen; worden ijver en lust niet weinig verzwakt, of onedele togten opgewekt tot oneer der edele en der maatschappij hoogstbelangrijke kunst.

Niet alles kan men van den geneeskundigen vergen, en bij zijn beroep past het allerminst die overhaastende omslag, die geweldige drift, waardoor men zich zelven voorbijloopt, en schadelijke vrees en bekommering onder de menigte verspreidt. Die wel denkt, kan zich naauwelijks een slaafscher leven voorstellen, dan dat van den Geneesheer bij een groot aantal gelijktijdige zieken. Van den vroegen morgen tot in den laten nacht te midden van allerlei ellende, en moeijelijk een oogenblik vindende om voor zich zelven te zorgen, worden hem noode eenige uren slaap vergund, en dit leven duurt dagen, weken, maanden. Zijne openbare belooning is een meest karig dagloon: — gelukkig! de verborgene vrucht van zijn miskenden arbeid blijft, tot een vasten steun, de zaligende overtuiging van, met opoffering van alle eigen gemak, zijne medemenschen gediend te hebben. Zoo dan ergens bescherming, onderscheiding en eer een spoorslag is tot goede daden, geldt zulks voorzeker bij de moeijelijke en onwaardeerbare pligtmatige uitoefening der Geneeskunde, wier waarde de vroegere eeuwen zoo wel wisten te schatten. Terwijl aan den eenen kant de moeijelijkheid der geneeskundige studien velen afschrikt, waardoor het getal van wel onderwezene kundige Medicinae Doctores moet verminderen, wordt aan den anderen, door de meerdere vrijgevigheid der bestaande verordeningen, alles bezet met platte lands Heelmeesters, die na twee of drie jaren zich met regt eene uitgebreidere uitoefening aanmatigen, als een Medicinae Doctor vrijstaat. Het gemeen kent

geen

geen onderscheid, en vertrouwt zich, op den aangematigden naam van Doctor, aan den eersten den besten. En ware dit nog het eenige, de schandelijke kwakzalverij, de verleidelijke aankondiging en aanprijzing, ja de openbare uitventing aan de huizen, van allerlei panaceen, door alle braven afgekeurd en veracht, weten zich steeds staande te houden, en de zorgelooze ligtgeloovigheid te vangen; terwijl de hebzucht van menig Apotheker, op iedere aanvraag, allerlei geneesmiddelen afgeeft, waardoor de onkundige zich zelven bederft, wanneer hij gelukkig den vast naderenden dood ontrukt mag worden.

Niemand zal beweren, dat, bij de mogelijke verwijdering dezer gebreken, de ziekten der menschen zouden ophouden en verdwijnen; maar de ondervinding zoude leren, en heeft zulks op meerdere plaatsen, in onderscheidene landen, geleerd, dat, wanneer vele der gemelde nadeelige omstandigheden konden worden geweerd, de ziekten over het algemeen, en de Epidemische in het bijzonder, veel zouden kunnen worden gematigd, en gemakkelijker, voorspoediger, genezen. Waaromtrent wij gelooven, ons wel te kunnen beroepen op het eenstemmig gevoelen van alle ervarene welmeenende geneeskunstoefenaren.

